

Асророва Лобар Қобилжон қизи

Бухоро мадрасалари тарихидан

(Аҳмадҷон ибн Исмоилхон мероси)

www.madrasa.uz

HILOL-NASHR

ТОШКЕНТ

2016

І БОБ. БУХОРО АМИРЛИГИДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

1.1. Бухоро амирлиги мадрасалари

Мовароуннахрга ислом дини кириб келиши билан диний таълим ва у билан боғлиқ илмлар ҳам ривожлана бошлади. Маънавиятда хурфикрлилик, илм-фанга хурмат-эътибор ва унинг кадр-қимматини юксак баҳолаш устунлик қилди. Айниқса, диний ва дунёвий илмлар узвий ҳолда тараққий этди. Айнан шу даврдан ҳудудларда мактаблар ва мадрасалар пайдо бўла бошлади. Мадрасалар қадимдан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида алоҳида нуфузга эга ўқув маскани сифатида катта обрў-эътибор қозонган.

Кўхна Бухоро ҳам ўзининг кўп сонли мадрасалари билан ном таратган. У турли ерлардан илм таҳсили учун талабалар ташриф буюрадиган шаҳар ҳисобланган. Бу анъана кейинги асрларда ҳам давом этган. Шу сабабли аксарият муаллифлар Бухоро ҳақида сўз кетганда аввало унинг шу жиҳати билан таърифлаганлар. Хусусан аштархонийлар даври муаррихи Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) Бухоронинг илм тарқатувчи марказ сифатидаги хизматини шундай баҳолайди: «Олимларнинг кўплигидан, уни олимлар ва илм-фан булоғи деб атайдилар». Бухорога XIX асрда сафар қилган Е.К. Мейендорф эса Бухоронинг ислом оламида тутган ўрнини қуйидагича таърифлайди: «Ўзининг кўплаб мактаблари, олимлари ҳамда муқаддас қадамжолари сабабли мусулмонларнинг зиёратгоҳига айланган. Эҳтимол шунинг учун у «шариф» номига сазовор бўлгандир»¹. Рус сайёҳи Н. Ханьков ўз эсдаликларида Бухорони йирик илм-фан ва маърифат, диний билим-

---

¹Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару – М – .1975 :С.93 .

лар маркази сифатида таърифлаб: «Бухоро илм таркатувчи марказ ҳисобланган ва ҳисобланади», дейди. Ж.Кунитс ҳам Бухорони «араб-эрон маданиятининг қалъаси», Марказий Осиёнинг юз йиллик тарихидаги «Исломнинг юраги», 250 масжид ва мадрасалар маркази дея атаган².

Марказий Осиё мадрасаси тарихи ва унинг фаолияти хусусида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб³, мазкур

---

² Kunits J. Dawnover Samarkand. The rebirth of Central Asia – .New York – .1935 ., P. 23 ;Джурабаев Д.Х. Изучение политической истории Бухарского эмирата в советский и постсоветский периоды // .Историография ,исторические источники ,методы исторического исследования – .С.18 .

³ Қаранг :Чориев А.Х .Народное образование и подготовка педагогических кадров в Узбекистане в условиях советского тоталитаризма :противоречия между системами традиционно-национальной и советской-30-20) е годы .(Доктора исторических наук – .Т ;.1998 .:Турсунова М .Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи .Монография – .Самарқанд :СамДУ нашри ;.2010 ,Джурабаев Ж.Х .Бухарский эмират во второй половине XVIII-первой половине XIX вв) .В письменных источниках (доктора исторических наук – .Душанбе ;.2014 :Бендриков К.Е .Очерки по истории народного образования в Туркестане 1924-1865) годы – .(М .:Издательство Академии педагогических наук РСФСР) .1960 ,Бундан кейин :Бендриков К.Е .Очерки по истории народного образования в Туркестане 1924-1865) годы ;(Анке фон Кюгельген .Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков) XVIII – XIX вв – .(Алматы :Дайк – Пресс) .2004 ,Бундан кейин :Анке фон Кюгельген .Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков ;(Маликов А.М .Культура Самарканда в конце XVIII-первой половине XIX в / .Культурно-исторические процессы в Центральной Азии) древность и средневековье – .(Алматы :Дайк-пресс) .2012 ,Бундан кейин :Маликов А.М .Культура Самарканда в конце XVIII-первой половине XIX в ;(.Иванов П.П .Очерки по истории Средней Азии) XVI-середина XIX вв – .(М .:Изд .восточной лит.ры , ;.1958Климович Л .Ислам в царской России .Очерки – .М ;.1936 ,Сафаралиев Б.С . Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества // .Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств) .(26) 2 / 2011 .Бундан кейин :Сафаралиев Б.С .Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества ;(.Фафуров У .XIX аср Тошкент мадрасалари .

рисолада мадрасалар фаолияти хақида умумий тўхталиб ўтмоқчимиз.

Мадраса – арабча «дараса» («ўрганмоқ») сўзидан олинган бўлиб, «ўрганиш жойи» деган маънони англатади. Илк ислом давриданок масжидлар бунёд этила бошланди. Дастлаб илм мажлислари масжидларда олиб борилган бўлса, кейинчалик мадрасаларда таҳсил олиш йўлга қўйилди. Наршахийнинг фикрича, 937 йилги ёнғиндан зарар кўрган «Форжак» мадрасаси Марказий Осиёдаги дастлабки мадрасалардандир⁴. К.Каттаевнинг фикрига кўра, Самарқанддаги Работи Ғозиён мадрасаси яна ҳам қадимийроқ бўлиб, унда Имом Мотуридий, Абулқосим Ҳаким қабилар Муҳаммад ибн Фазл Балхийдан (ваф. 931 й.) таҳсил олганлар. Аммо Абу Ҳафс Кабир Бухорий (150-216-17 ҳиж., 768⁵-832⁶ мил.йй.)⁷ ҳам Бухорода илмий ва диний билимлар ривожига катта ҳисса қўшган мадрасага асос солганини инобатга олсак, мазкур мадраса кўрсатилган мад-

---

http://fikr.uz/blog/toshkent_islom_universiteti/html) Бундан кейин :Ғафуров У .XIX аср Тошкент мадрасалари ;(.Ремпел Л.И .Далекое и близкое .Бухарские записи – .Т ;1981.;Эргашев Б .Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате – .Т :.Фан ;,1991 ,Зорина Ю.П .Медресе в регионах дореволюционной России как профессиональные учебные заведения // .Историческая и социально-образовательная мысль .(25) 3 № .2014 .ва бошқалар.

⁴ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий .Бухоро тарихи – .Т :.Камалак , – .1991Б) .161 .Бундан кейин :Наршахий .Бухоро тарихи.(

⁵ Абдулкарим Самъоний .Насабнома) Ал--Ансоб .(Абдулғафур Раззоқ таржимаси – .Бухоро :Бухоро – .1999 ,Б.37.

⁶ Наршахий .Бухоро тарихи – .Б ;55.Хожа Муҳаммад Порсо .Фасл ал-хитоб .Манбалар хазинаси .Тошбосма – .34№ .Б.295 .

⁷ Бундан кейин 768/150 :й .тарзида берилди.

расалар билан бир вақтда, балки улардан ҳам қадимийроқ экани маълум бўлади⁸.

Мадраса ўқув дастурининг умумий жиҳатлари -X-XII асрларда ишлаб чиқилиб, кейинчалик такомиллашиб борган.

Ўрта асрларда Бухоро мадрасалари илм маскани сифатида нафақат Марказий Осиёда, балки мусулмон шарқида ҳам машҳур эди.

Амир Темур ва темурийлар даврида мадрасалар олий маълумот берувчи марказ вазифасини ўтаган. Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонда асосан давлат ва давлатманд шахсларнинг маблағлари ҳисобига кўплаб мадрасалар қурилган.

Шу тариқа мадрасалар кўпайиб, олий ўқув даргоҳи сифатида диний соҳа вакиллари, сиёсий арбоблар ҳамда олимлар етиштирадиган олий ўқув юртига айланиб борган. Мадрасалар асосан хон, амалдор, бадавлат кишилар ва зиёли шахсларнинг ташаббуси билан барпо этилиб, номи ўша шахслар исми, баъзан мадраса жойлашган маҳалла, гузар номи билан аталган⁹.

Мадрасалар холис хусусий мулк ҳисобидан қурилиши шарт бўлиб, хон ва амирлар, йирик амалдорлар томонидан бундай иншоотларни давлат мулкидан бунёд этилиши шариатга хилоф ҳисобланган.

Мадрасаларнинг асосий даромади вақф мулкларидан бўлгани учун яхши ҳосил олинмаган йиллари қийналган талабалар ва мударрислар муаммосини ҳал қилиш мақсадида Мирзо Улуғбек мадрасаларни давлат ҳисобига киритган ва

---

⁸ У ўз замонасининг машҳур мадрасаларидан саналиб „ҳозирги« Пои Калон « мавзесида жойлашган ,мадраса Бухорода XIII асрда ҳам фаолият юритган .Қаранг : Асророва Л .Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ҳанафий фикҳи – .Т :.Тошкент ислом университети – .2014 ,Б.122-121 .

⁹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви .И-47-жамғарма-1 , рўйхат333 ,а-йиғмажилд-15 ,варақ) .Бундан кейин :ЎЗР МДА.(

уларга давлат бюджетидан маблағ ажратилган. Мадрасаларда нафақат бойлар, балки камбағалларнинг болалари ҳам ўқиш ҳуқуқига эга бўлган ва нафақа, кийим-бош билан таъминланган. Ўқув йили саккиз йилга қисқарган ва ҳафтада беш кун таълим берилган. Мирзо Улуғбек ўқув дастурларини ҳам янгидан ишлаб чиққан¹⁰. Янги ўқув қўлланмалар яратилиб, Мирзо Улуғбек машғулотларни яқка тартибда олиб боришни ман этиб, «жамоа»(гуруҳ)ларга бўлиб ўқитиш услубини жорий қилган. Маърузалар 70 кишидан иборат катта гуруҳларга, амалиётлар эса 10-15 кишидан иборат кичик гуруҳларга бўлиб олиб борилган. Бу услуб кейинги асрларда ҳам сақланиб қолганини архив маълумотлари ҳам тасдиқлайди¹¹.

Бухоро XVIII асрнинг биринчи ярми XIX асрда ҳам олдинги асрлардаги ўз нуфузини сақлаб қолган. Айниқса, Бухоро амири Шоҳмурод (1785-1800 йй.) ва амир Ҳайдар (1800-1826 йй.) ҳукмронлиги даврида илмга эътибор кучайиб, диний билимлар гуллаб яшнаган¹². Садри Зиё (1865-1932 йй.)нинг маълумотига кўра, Шоҳмурод Мири Араб мадрасасининг битта ҳужрасида кеча-кундуз риёзат чекиб илм олиш билан шуғулланган ва халқ орасида «Амир Жаннатмакон» лақаби билан танилган¹³. «Тухфат аз-зоирин» асарида эса унинг ўғли

---

¹⁰ Дастур бўйича араб тили ,Қуръон ,нотиклик) санъати ,(ҳадис ,мантик , ҳуқуқшунослик ,метафизика ,математика ,астрономия ,медицина ,география ,тарих ва адабиёт каби фанлар ўқитилган.

¹¹ Гуруҳларга бўлиб ўқитиш услуби XIX аср охири ва XX аср бошларида ҳам давом этгани ЎзР МДА И-47-фонд333 ,а ишда батафсил ёзилган .

¹² Джурабаев Д.Х .Система мусулманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв) .по материалам русских источников // .(История . Таърих – .С) .210 .Бундан кейин :Джурабаев Д.Х .Система мусулманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв.(.

¹³ Қаранг :Садри Зиё .Мажмуъан Шарифжон Махдум .Шарқ қўлёзмалари марка-

амир Ҳайдар ҳам «Амир Саид» ва «Фирдавсмаконий» лақаблари билан танилгани қайд этилган¹⁴. Ҳатто Амир Ҳайдарнинг «Амир» ёки «Олий» номли мадраса қурдиргани тўғрисида маълумотлар мавжуд¹⁵.

Амир Шохмурод амалдаги ёки бутунлай фаолият кўрсатмаётган вақфларни қайта ишга солди, улардан тушган даромад ва қўшимча солиқлардан олинган даромадларни янги масжид, мадраса, хонақоҳ ва мактаблар, зиёратгоҳлар барпо этиш ҳамда уларни таъмирлаш учун сарфлашга буйруқ берди. Мирий¹⁶ (1778-1829 йй.) «Маҳозин ат-такво» асарида Шохмурод тахтга ўтиргунга қадар кўплаб илм масканлари қаровсиз қолгани ёки омборхона вазифасини ўтаганини ёзди¹⁷.

Амир Шохмурод мадраса талабаларига солиқлардан тушган даромад ҳисобидан нафақа (стипендия) тўлашни жорий этган¹⁸. У олий мадрасаларнинг фаолиятини ошириш

зи .Кўлёзма190 .2193№ .a191 ,a) .Бундан кейин :Садрӣ Зиё .Мажмуъа .ШҚМ .Кўлёзма.(

¹⁴Қаранг :Носируддин ибн Амир Музаффар .Тухфат аз-зоирин .Тошкент ислом университети .Манбалар хазинаси .Тошбосма – .101№ .Б) .94 .Бундан кейин : Носируддин .Тухфат аз-зоирин.(

¹⁵Мирзо Олим Махдум Хожи .Тарихи Туркистон – Т :Янги аср авлоди .2009 , –Б.178 .

¹⁶Тўлик номи Мир Ҳусайн ибн Шохмурод .У Шохмуроднинг ўғли бўлиб ,шоир ,ёзувчи ва тарихчи сифатида танилган.

¹⁷Мир Ҳусайн ибн Шохмурод .Маҳозин ат-такво .ШҚМ .Кўлёзма52 .51№ .б-53а) .Бундан кейин :Мирий .Маҳозин ат-такво.(

¹⁸Анке фон Кюгельген .Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков – .С.331 .

мақсадида бир қанча ислохотларни йўлга қўйган. Бу ислохотлар асосан уч йўл билан амалга оширилган: аҳволи ёмонлашган мадраса биноларини таъмирлаш, вақф мулкларини қайта тиклаш орқали мадрасаларни молиялаштириш ҳамда масъул шахсларни мударрис этиб тайинлаш¹⁹.

Аҳмад Дониш (1826-1897 йй.) ва Садри Зиёлар Амир Ҳайдар ҳукмронлик қилган даврда илм олиш мақсадида Бухорога дунёнинг турли жойларидан талабалар келганини, илм-фан тараққий этиб, илгари олимлар бунчалик ютукқа эга бўлмаганлигини таъкидлашади²⁰. Инглиз сайёҳи А.Бёрнс эса Бухоро мадрасаларида Эрондан ташқари барча мамлакатлардан келган талабаларни учратиш мумкинлиги, улар етти ёки саккиз йиллик ўқув курсини тугатиб, ўз ватанларига билим захираси билан қайтишларини қайд этади.

Хориждан келган айрим талабалар ўқишни тамомлагач, юртига қайтмасдан шу ерда мударрис бўлиб қолиши ҳам кузатилган. Жумладан, Муҳаммад Шариф ибн Маҳаммад Нақий Шохмурод ва Ҳайдар даврида яшаб, Бухоро мадрасаларидан бирига тарих ва адабиёт тарихидан дарс берган. Ўзи шоирлик қилган²¹.

Абу Шараф Муҳаммад Хусайн ибн Абу Умар Булғорий эса ўзи ҳақида шундай деб ёзади: «Фақир Булғор шаҳарларидан бири бўлган Каргал шаҳридан 1231/1815 йилда Бухорога ке-

---

¹⁹ Маликов А.М. Культура Самарканда в конце XVIII-первой половине XIX в. –С.292 .

²⁰ Аҳмад Дониш .История мангитской династии – .Перевод ,предисловие и примечание И.А .Наджафовой – .Душанбе :Дониш – .1967 ,С ;37 .Садри Зиё . Мажмуъа .ШҚМ .Қўлёзма195 .2193№ .а.

²¹ Хади Заде Р .Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в – .Сталинабад – .1956 ,С.127-124 .

либ, ҳозирги кунга қадар (1261/1845 й.) шу ерда яшайман». Тошкент Давлат Шарқшунослик институти ҳузуридаги Шарқ кўлёмалари марказида²² №2640 рақам остида сақланаётган китобда у Амир Насруллоҳон (1826-1860 йй.) даврида саройда адабиёт билан шуғуллангани ва амир ўғлига турли фанлардан таълим бергани ҳақида маълумотлар мавжуд²³.

XIX асрнинг 20-йилларига оид маълумотларга кўра, Бухорода Россия фуқаролари бўлган уч мингга яқин татарлар яшаган бўлиб, уларнинг уч юз нафари мадрасада таълим олиш мақсадида келган.

XX аср бошларида ҳам Бухоро Марказий Осиё, Кавказорти, ҳозирги Татаристон ва Бошқирдистон ҳудудлари учун исломий таълим марказларидан бири сифатида муҳим аҳамият касб этганини кўрамиз. Бу Туркистон генерал-губернаторининг 1899 йил якуни бўйича подшога ёзган хатида ҳам қайд этилган. Хат орқали Россияда 14 миллион атрофида мусулмонлар яшаётгани, қадимдан Бухоро мусулмонлар дунёсида маърифат ўчоқларидан бири сифатида тан олиб келинаётгани ва ҳозирда ҳам бу борадаги аҳамиятини йўқотмагани тўғрисида хабар берилган²⁴.

Бунга мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида (Бундан кейин: ЎзР МДА) 1910 йилда Бухоро мадрасаларига ўқишга келган ўн беш нафар талабанинг исми шарифи, қаердан келганлиги ҳамда қайси мадрасада таҳсил олаётганлиги рўйхатини келтириш мумкин²⁵. Яна

---

²² Бундан кейин – ШҚМ.

²³ Альмеев Р .Святы́е места Бухары :мазар ходжа Булгар // .
http://www.idmedina.ru/books/history_culture/19-20/almeev.htm

²⁴ ЎзР МДА .И-1-жамғарма-27 ,рўйхат-276 ,йиғмажилд-13 ,варак.

.1.1 ²⁵ иловага қаранг.

№361 рақамли ҳужжатда келтирилишича, 1915 йилга келиб, Бухоро мадрасаларида таҳсил олаётган Россия фуқароларининг (рўйхатга олинганлари) сони 101, бошқа маълумотга кўра эса 182 нафарга етган²⁶. Уларнинг Бухорода яшаб, ўқишлари учун назорат қилиш тизими ишлаб чиқилган²⁷. Тадқиқот жараёнида хориждан келган талабаларга мадрасада оладиган нафақасидан ташқари алоҳида вақф мулклари ҳам инъом этилгани аниқланди. Жумладан, Анходан келган талабаларга Мизроббой ибн Абдурахим Анхо «Лаби Ҳовуз»да жойлашган тўртта чироқ сотадиган дўконни (1867 й.), Сайрамдан келган талабалар учун Хожа Азиз ибн Хожа Аваз Муҳаммад Коми Або Муслим туманидан 200 таноб ҳосилдор ерни (1677 й.), Туркистондан келган талабаларга Хожа Муҳаммад Азизон ибн Шайх Муҳаммад Коми Або Муслим туманидаги «Афғон Дезаи Калон» ва «Афғон Дезаи Хурд»нинг барча ерларини (1666 й.), Али Азизон Хутфар туманидаги «Каризи ризоия» ерларидан 900 таноб (1694 й.), Тошкентдан келган талабалар учун эса Муҳаммад Юсуфбой ибн Муҳаммад Солиҳ «Поёни Руд»дан 91 таноб ҳосилдор ерни (1812 й.) вақф қилишган²⁸. Бундан қадимдан юртимизда илмга, толиби илм ҳамда мусофирларга бўлган ҳурмат, эътиборнинг нақадар баланд бўлганини кўриш мумкин.

Амирликда фаолият юритган мадрасалар сони манбаларда турлича келтирилган бўлиб, аниқ маълумот мавжуд эмас.

---

²⁶ Мазкур ҳужжатда айтилишича, рўйхатга олинмаган талабалар ҳам кўп бўлган. ЎЗР МДА .И-3-жамғарма-1 ,рўйхат-361 ,йиғмажилд-36 ,варақ .

.1.2 ²⁷ иловага қаранг.

²⁸ Қаранг :ЎЗР МДА .И-323-жамғарма-1 ,рўйхат-598 ,746 ,128 ,755 ,604 ,127 , йиғмажилдлар .4.1 ; иловада мадрасалар ҳамда мусофир талабаларга вақф этилган мулк ҳужжатларидан намуналар берилган.

Жумладан, XX асрнинг бошларида Бухорода мадрасалар сонини ўша даврда яшаган Абдурауф Фитрат ва Садриддин Айний 200 та, Садр Зиё 204 та, Муҳаммад Али Балжувоний эса 400 га яқин, Туркистон генерал-губернаторлиги ҳисоботи билан боғлиқ архив ҳужжатлардан бирида 1914 йилда Бухоро амирлигида 350 та мадраса фаолият кўрсатаётгани қайд этилган²⁹. ЎзР МДАда сақланаётган «Кушбеги» фондидаги ҳужжатларга таяниб, Бухоро шахрининг ўзида 160 тадан ортиқ мадраса фаолият юритганини келтириб ўтиш мумкин³⁰. Бундан ташқари, XIX асрнинг 40-йиллари, рус сайёҳи Н.Ханыковнинг кўрсатишига кўра, Бухорода амир рўйхатида кўрсатилган 103 та мадраса бўлиб, улардан 60 таси энг катта мадраса ҳисобланган. Инглиз сайёҳи А.Бёрнс шаҳарда мадрасалар сони 366 та деса, П.П.Иванов эса 150 дан ортиқ мадраса фаолият юритган ва ўқувчиларнинг сони 30 мингга етган деб кўрсатади. Л.Климович амирлик пойтахтида 103 та мадраса, талабалар сони 20 000 та дея таъкидлайди. Хуллас, турли маълумотлар умумлаштирилганда Бухоро амирлигида 200 дан 400 га яқин мадраса мавжуд бўлган³¹.

---

²⁹ ЎзР МДА .И-3-жамғарма-1 ,рўйхат-361 ,йиғмажилд.

³⁰ ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат 1996 ,1994 ,930 ,1995 ,ва бошқа йиғмажилдлар.

³¹ Каранг :Очерки по истории Средней Азии) XVI-середина XIX вв – .(М :Изд .восточной лит.ры – .1958 ,С ;108-107 .Иванов П.П .Очерки по истории Средней Азии) XVI-середина XIX вв – .(М :Изд .восточной лит.ры – .1958 ,С ;108-107 .Климович Л .Ислам в царской России .Очерки – .М ;1936 ,Сафаралиев Б.С .Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества – .С ;99 .*Фафуров У* .XIX аср Тошкент мадрасалари ;Ремпел Л.И .Далекое и близкое .Бухарские записи – .Т – .1981 :С ;4.Эргашев Б .Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате – .Т :Фан – .1991 , С.16.

Мадрасада турли соҳадаги малакали мутахассислар тайёрланган. Бу илм даргоҳини битирувчиларининг аксарияти мударрис, динийолим, адабиётчи, амалдор, элчи, ҳарбий, имом, рассом, мусикашунос ва ҳатто маърифатпарвар бўлиб етишган³².

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, мадрасаларнинг молиявий харажати вақф даромади ҳамда давлат хазинасидан ажратилган қўшимча маблағ ҳисобига қопланган, ҳар бир мадрасанинг ўз вақф мулки ва вақфнома ҳужжати бўлган. Вақфномада мадрасанинг чиқими, ундаги хизматчилар: мутавалли, мударрис, ҳофиз, мухри, накиб, фаррош, ошпаз ва бошқалар, шунингдек, талабалар сони, уларга берилган маош ва нафақалар аниқ кўрсатилган. Ҳар бир мадрасанинг хон томонидан тайинланган ўз мутаваллиси бўлган³³. Мутавалли ходим ва талабаларга тўланадиган ҳақ, вақф ерларида ишни ташкил этиш, мардикорлар ёллаш, ижарачилар ва ҳиссадорлар билан шартнома тузиш, дўконлар, тегирмонлар ва мадрасанинг вақф мулкига кирувчи бошқа объектлардан ижара ҳақини ундириш ва ундан бошқа ишларга масъул бўлган. Шунингдек, мадраса хизматчилари, мударрислари ва талабаларга бериладиган йиллик маош миқдори нақд пул ва озуқалик дон ҳисобидан ажратилган.

Мутаваллига мадрасадаги хизмат кўрсатувчи ходимлар (ўқитувчи-мударрислардан ташқари) фаолиятини, айрим ҳолларда эса талабаларнинг дарсга қатнашиш давоматларини назорат қилиб туриш юкланган. Унинг лавозими отадан болага мерос тариқасида ўтиши йўлга қўйилган. Вақф даромадла-

---

³²Зорина Ю.П .Медресе в регионах дореволюционной России как профессиональные учебные заведения // .Историческая и социально-образовательная мысль . – (25) 3 № .2014С .113 .

³³Записки о Бухарском ханстве) Отчёты П.И .Демезона и И.В .Виткевича – .(М .:Наука – .1983 ,С.46 .

ри мадраса талабалари, мударрислар, мутавалли ва хизмат кўрсатувчи ходимлар ўртасида шариат кўрсатмалари асосида тақсимланган³⁴.

Мадрасалардаги талабалар сони ва уларнинг ўқиш муддати мадраса даромадига боғлиқ бўлиб, даромадга қараб мадраса ходимларининг сони ҳам белгиланган. Шунингдек, мадрасаларнинг нафақалари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Мадрасалардаги ушбу тафовут архив ҳужжатларида аниқ кўрсатилган³⁵.

Абдурауф Фитратнинг ёзишича, Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, улар олий, ўрта ва қуйи тоифаларга бўлинган. Мадрасаларнинг йиллик вақфи ҳам турлича бўлган. Жумладан, олий тоифадаги мадрасаларнинг (33 та мадраса) йиллик вақфи 250 000 тангадан 40 000 тангагача (жами: **2 815 000 танга**), ўрта тоифадаги мадрасаларники (39 та мадраса) 35 000 тангадан 12 000 тангагача (жами: **961 000 танга**), қуйи тоифага мансуб мадрасалар юздан ортиқ бўлиб, уларнинг вақфи минг тангадан ўн минг тангагачадир. Бу мадрасаларнинг умумий вақф миқдори **500 000 тангага** етгани кўрсатилган³⁶. Шунингдек, архив ҳужжатларида ҳам мадрасаларни вақф мулки ва йиллик даромади қайд этилган³⁷.

Амир Шоҳмурод давридан бошлаб инқилобгача бўлган даврда давлатманд шахслар мадраса ҳамда ҳужраларни

---

³⁴ Фафуров У. XIX аср Тошкент мадрасалари .

³⁵ Қаранг :ЎзР МДА .И-47-жамғарма-1 ,рўйхат333 ,^а-йиғмажилд-33-32 , варақлар.

³⁶ Абдурауф Фитрат .Танланган асарлар .I жилд – .Т :.Маънавият – .2000 ,Б .).112-111Бундан кейин :Фитрат .Танланган асарлар .I жилд.(

³⁷ ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-930 ,йиғмажилд .

таъмирлаб, уларни талабаларга ижарага берган. Шу сабабли амирликда кўплаб мадрасалар барпо этилиб, хароба ҳолга келганлари таъмирланди³⁸. Муҳаммад Али Балжувоний ҳам мадрасаларнинг хужралари олди-сотдиси (яъни, таъмирлаш мақсадида олингани) ҳақида маълумот беради³⁹. Мадрасага яқин хужраларнинг ижара ҳақи юқори бўлган. Агар талабанинг ижара ҳақини тўлашга маблағи бўлмаса, айрим ижара эгалари талабаларга олган илмидан унга ҳам ўргатиш шарти билан ижарага кўйган. Шу билан улар ҳам саводларини чиқарганлар⁴⁰.

Архив хужжатлари билан танишганда Бухоро шаҳридаги мадрасаларда ижарага турган мударрислар ва талабалар ҳақида маълумотларга дуч келдик. Жумладан, «Абдуллахон» мадрасасида бешта, «Мадрасаи Олий»да олтита хужра бўшаб, бўш хужраларга тавсия этилган талаба номлари кўрсатилган⁴¹. Бошқа хужжатда эса Мулло Мир Юнус ва Мулло Мир Сулаймон исмли талабаларга «Жўйбори Калон» мадрасасидан бир хужрани 18 тилла миқдорда ижарага бериш ёзилган ва яна шунга ўхшаш кўплаб хужжатлар ҳам мавжуд⁴².

---

³⁸ Ашгархонийлар мадрасаларни буздирган.

³⁹ Муҳаммад Али Балжувоний (Тарихи нофеий) .Тоҷик тилидан таржима ,сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Воҳидов Ш .,Чориев З – (.Т :Академия – .2001 ,Б .35 .)Бундан кейин :Муҳаммад Али Балжувоний .Тарихи нофеий.(.

⁴⁰ Садриддин Айни .Воспоминания .Перевод с таджикского Анны Розенфельд .Издательство академии наук СССР – .Москва .Ленинград – .1960 .С) .196-195 .Бундан кейин :Садриддин Айни .Воспоминания.(.

.4.2 ⁴¹ иловага қаранг .

⁴² Қаранг :ЎЗР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-1998 ,йиғмажилд ,47 ,46 ,32 .-68 ,64 ,54-варақлар.

1.2. Мадрасаларда таълим жараёни.

Мадрасага асосан мактабни тугатганлар қабул қилинган. Талабалар ёши 10 ёшдан 40 ёшгача бўлган. Е.К.Мейендорф, Н.П.Остроумов, Н.В.Ханьков, П.И.Демезон, Т.М.Аминов, В.Л.Бенин, Д.Н.Логофетлар тадқиқотларида мадрасада таълим 10 йилдан 30 йилгача бўлиши ва дарсларда қайси фанлар ўқитилиши ҳақида батафсил маълумот берилган⁴³.

Талабалар мадрасага имтиҳон асосида қабул қилинган. Улар билим даражасига қараб уч гуруҳга бўлинган. Аъло (олий), авсат (ўрта) ва адно (қуйи)⁴⁴. Улар мадраса ётоқхоналарида яшаш ҳуқуқига эга бўлган. Тошкент ислом университети «Манбалар хазинаси» фондида сақланаётган ҳужжатда кўрсатилишича, Самарқанднинг «Шайбонийхон» мадрасасида таҳсил олаётган 25 нафар аъло (олий) гуруҳи талабаларига 242 сўм, 25 нафар авсат (ўрта) гуруҳи талабаларига 182 сўм ва 25 нафар адно (қуйи) гуруҳи талабаларига 122 сўм

---

⁴³ Қаранг :Мейендорф Е.К .Путешествие из Оренбурга в Бухару – .М – .1975 :. 150с ;Остроумов Н.П .Мадрасы в Туркестанском крае // Журнал Министерства народного образования .Новая серия ,Часть VII – .январь ;.13-12 .1907 .Ханьков Н.В .Описание Бухарского ханства ,составленное Н.Ханьковым – .СПб – .1843 ,С . ;219-216Записки о Бухарском ханстве) Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича – .(М :.Наука – .1983 ,С ;46 .Т.М .Аминов ,В.Л .Бенин .Мусульманское образование в дореволюционной Башкирии // .Образование и наука ;.(39) 3№ .2006 .Логофет Д.Н . Бухарское ханство под русским протекторатом – .С.340 .

⁴⁴ Хушвақтов Нодир Хақим угли .История образовательной системы в медресе Мирзо Улугбека» / .Молодой учёный .(118) 14№ .«Июль – .2016 .С.492--491 .

миқдорда нафақа берилган⁴⁵.

Мадраса талабалари асосан икки гуруҳга бўлинган: дарсга мунтазам қатнашадиган, мадраса ҳужрасида яшаб ўқийдиган талабалар ва дарсларга эркин қатнашадиган талабалар. Мадрасаларда билим бериш асосан суҳбат ва мунозара услубида олиб борилган, талабаларнинг мустақил фикрлашига алоҳида эътибор қаратилган. Мадрасани олийлар нафақат таълим-тарбия, айни вақтда илм-маърифат маркази сифатида алоҳида эътибор қозонган. Ўқув йили охирида талабалар ўтилган фанлар юзасидан бевосита ота-оналар иштирокида имтиҳон топширган. Мадрасани муваффақиятли тамомлаган талабаларга шаҳодатнома – диплом берилган.

Ҳатто аъло баҳоларда ўқиган талабалар амир томонидан турли совға ва нақд пул мукофоти билан тақдирланган. Масалан, қўшработлик талаба Камолиддин Мири Араб мадрасасини аъло баҳолар билан яқунлагач, унга амир Абдулаҳад сару-по кийгизиб, «Қуръони карим» ва «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» китобларини совға қилиб саройда ишлашга таклиф этган⁴⁶. «Тарихи нофеий»да келтирилишича, мадрасада маълум вақт таълим олгач, «Ҳидоя»ни ўқиб тугатиши билан яхши ўқиган талаба амир буйруғига кўра даҳяк (ушр) олган ҳамда бирор бир мансабга тайинланган. Муаллифнинг ўзи ҳам имтиҳон топшириб, даҳяк (ушр)га сазовор бўлганини ёзиб қолдирган⁴⁷. Мири Араб мадрасасида узоқ йиллар давомида таҳсил олиб, бош мударрислик лавозимигача кўтарилган

---

⁴⁵ Қаранг :Тошкент ислом университети .Манбалар хазинаси .Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди-1 ,йиғмажилд-1 ,варақ) .Бундан кейин :ТИУ .Манбалар хазинаси-1 .жамғарма-1 ,йиғмажилд.(.

⁴⁶ Қаранг :Домла Камолиддин валий .Тузувчи :Абдулхамид Абдусами ўғли – .Т :.Халқ мероси – .2005 ,Б.10-9 .

⁴⁷ Муҳаммад Али Балжувоний .Тарихи нофеий – .Б.34 .

Аҳмадхон ибн Исмоилхон ҳам амирнинг буйруғига биноан даҳяк олган. Бундан ташқари, ЎзР МДАдаги «Қушбеги фонди»да юз нафар аъло баҳога ўқийдиган талабаларни тақдирлаш учун муфтининг амирга ёзган аризаси сақланмоқда⁴⁸.

Ўз вақтида талабалар ҳам ўзларига мударрис излаш ва танлашга ҳақли ҳисобланиб, унга қоникмаган мударрисдан бошқа мударрисга бориш имкони берилган⁴⁹. Аммо талабаларнинг бир мадрасадан бошқа мадрасага ўтиши жуда кам ҳолларда учраган. Айрим мадрасаларда маълум бир фан ёки китобнинг дастурда киритилмагани ёхуд тугалланмай қолгани сабабли бошқа мадрасага ўша дастурни тугатиш мақсадида борилган. Масалан, Самарқанд, Сирдарё ва бошқа вилоятлардан кўплаб талабаларнинг Бухоро мадрасаларига келгани ҳужжатларда қайд этилган⁵⁰.

Бинобарин, мадрасаларда талабалар тарбияси алоҳида эътиборда турган. Айни ҳолда, талабаларнинг ялқовлик ва хусусан, ахлоқсизлик қилишига йўл қўйилмаган. Мадрасалардаги тарбия жараёнини шартли равишда иккига ажратиш мумкин: 1) таълим жараёни самарадорлигини таъминлашга қаратилган тарбиявий чоралар; 2) таълим билан узвий боғлиқ бўлган ахлоқий тарбияга йўналтирилган чоралар. Масалан, «Ғозиён» мадрасаси вақфномасида тарбиявий тадбирлар аниқ кўрсатилган. Кўпинча чора-тадбирлар моддий жазо шаклида бўлган. Дарсларни ўзлаштириш соҳасида таълим дастурининг

---

⁴⁸ Қаранг :ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-1999 ,йиғмажилд .

⁴⁹ Садриддин Айни .Воспоминания – .С ;.197 .Сафаралиев Б.С .Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества – .С.98 .

⁵⁰ Қаранг :ЎзР МДА .И-47-жамғарма-1 ,рўйхат333 ,а-йиғмажилд ;.И-3-жамғарма-1 ,рўйхат-361 ,йиғмажилд ва бошқалар.

бажарилмай қолган қисми аниқланиб, бундай талабаларнинг ўқиш натижалари қониқарсиз ҳисобланган ҳамда ўзларини мадраса хужрасида яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган ва нафақа бериш тўхтатилган. Бухоронинг Ҳазрати Эшон Имло кўчасида жойлашган «Амир Шохмурод» мадрасаси вақфномаси-(Амир Насруллонинг муҳри босилган)да ҳам талабанинг дарсларга мунтазам қатнашиши шарт этиб кўрсатилган⁵¹. Яна бир жазо чорасига кўра, агар талаба бир ҳафта давомида дарсларга узрсиз келмаса, унинг нафақаси тегишли миқдорда камайтирилган⁵². Агарда талаба мадрасада олти ойгача кўринмаса, у умуман нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган⁵³. Ахлоқий тарбия бериш ҳам моддий жазо асосига йўналтирилган.

Мадраса талабаларининг яшаш тартиблари, шарт-шароитлари ҳақида Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат каби маърифатпарвар кишилар анча кескин ва танқидий фикрларни билдирадилар. Бинобарин, Абдурауф Фитратнинг ёзишича, мадрасада таҳсил олувчи муллалар олти ой ўқиб, қолган олти ой мобайнида қишлоқларга бориб, имомлик қилиб, пул тўплашган. Муллалар биринчи ва иккинчи ўқув йилида китоблардан таҳсил олиш учун ҳар ким қурби етганича, масалан, 20 тангадан 500 тангагача маблағ тўплаб, устозларига беришган⁵⁴. Садриддин Айнийнинг ҳам таъкидлашича, Бухоро мадрасасида ўқув йили 22-сентябрдан 22-мартгача давом этган.

---

⁵¹ Қарағ: ЎзР МДА .И-323-жамғарма-1 ,рўйхат-50 ,йиғмажилд.

⁵² Қазоқов Б .Бухоро эски мадрасаларида таълим ва тарбия // Бухорои шариф , 28 .2006июнь.

⁵³ ЎзР МДА .Р-1010-жамғарма-1 ,рўйхат-20 ,йиғмажилд-7 ,варак .

⁵⁴ Фитрат .Танланган асарлар .I жилд – .Б.50 .

Бу муддатда 6 ойга пули етадиган ёки очликка бардошли талабаларгина ўқий олган. Қишлоқлардан келган талабалар куз бошида келган бўлса, йиғим-терим вақтида қишлоққа қайтиб, ҳосилни йиққан ва пул тўплаб, Бухорога қайтган ҳамда ўқишини давом эттирган. Февраль ойида яна қишлоққа қайтган. Масалан: ўртача ҳисоблайдиган бўлсак, ўқув йили бошида 50 киши дарсга иштирок этган бўлса, бир ҳафтадан сўнг 20 киши қолган. Ноябрь ва декабрь ойларида синф яна тўлган. Ўқувчилардан иккинчи кетиш вақтида эса март ойи бошларида 10 га яқин талаба қолган ва шу 10 га талаба ўқув йилини яқунлаган. 19 йил таълим жараёни шу аҳволда кечган⁵⁵. Архив ҳужжатлари ва мавжуд тарихий манбаларни ўрганиш шуни кўрсатадики, амирликда ўз мавқеи бўйича учинчи ўринда турган қозикалон халқ таълимининг аҳволи, тарбиявий ишларга масъул ҳисобланган. Амирликнинг барча вилоятлари ва шаҳарларида вакиллари бўлиб, улар юқоридан келган топшириқларни амалга оширган. Ўз ўрнида талабаларга нафақа ҳам ажратилган. Демак, таълим тизими ҳокимият назаридан четда бўлмай, ўз олдига қўйилган вазифаларни мамлакат тараққиёт даражасидан келиб чиққан ҳолда бажариб турган. Шунингдек, қозикалон айрим молиявий жиҳатдан қийналган талабаларга амирдан руҳсат сўраб иш билан таъминлашни ҳам йўлга қўйган. Бу эса авваламбор талабанинг пул топиш мақсадида илмдан четлашмасдан, ўз соҳасига яқин иш билан таъминланса, иккинчи томондан олган билимини амалиётда қўллашга яхши имконият, илмини оширишга ва тажриба орттиришига қўл келган. Зотан, Мир Бадриддин Қозикалон Мулло Мир Афзал исмли талабага 18 тилло маошли ишга тайинлашни сўраб ёзган аризаси, Мулло Мир Бадриддин Садри раис «Мирзо Убайд» мадрасаси муаззини Мулло Абдурахимнинг вафоти сабабли Мулло Муҳаммад Билол

---

⁵⁵ Қаранг :Садриддин Айни .Воспоминания – .С.206-200 .

исмли талабанинг оилали эканлиги ҳамда оиласини боқиш учун уни маоши 12 тиллодан иборат бўлган мазкур лавозимга тайинлашни сўраб ёзган аризалари фикримизни тасдиқлайди⁵⁶.

Мадрасаларда ясовули уламо (олимлар кўриқчиси – Л.А.) лавозимида ишлайдиган ходим амир, кушбегига ўқув йилини бошлашга рухсат сўраб баёнот ёзган⁵⁷.

Садриддин Айнийнинг ёзишича, Бухоро мадрасаларида ҳафтада тўрт кунлик таҳсил жорий этилган. Яъни, якшанбадан чоршанбагача. Пайшанба, жума, шанба кунлари дам олиш кунлари ҳисобланган. Одатда машғулотлар сентябрда бошланиб, март ойигача давом этган. Ёз ойлари ва рамазон ойида таътилга чиқилган.

Дарслар бомдод намозидан кейин бошланган. Дарс эрталаб соат 4:00 дан 10:00 гача давом этган. 12:00 да тушлик, сўнгра баҳс-мунозара. 16:00 дан 18:00 гача дам олинган. Кечки овқатдан сўнг яна тунгача баҳс-мунозара давом этган⁵⁸. Талабалар ўқув курсига қараб эмас, балки қайси китобни ўқиётганлигига қараб жамоа-гуруҳларга ажратилган. Жамоа-гуруҳ сони талабалар миқдори ва мадраса камровига қараб белгиланган. Катта мадрасаларда ҳар бир гуруҳда 5-10 нафардан 20 нафаргача талаба таҳсил олган⁵⁹.

Ўқув дастурлари уч қисмга бўлиб ўргатилган: диний ада-

---

⁵⁶ Қаранг :ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-1963 ,1967 ,йиғмажилдлар.

⁵⁷ Қаранг :ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-2002 ,2001 ,2000 , йиғмажилдлар.

⁵⁸ Джурабаев Д.Х .Система мусулманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв – .С.213 .

⁵⁹ Айний С .Эсдаликлар / .Асарлар .V – .Б.200 .

биётлар, умумтаълим фанлар ва махсус педагогик фанлар⁶⁰. Мадрасанинг ўқув курси, одатда, «Аввали илм» деб номланган форс тилидаги ўқув қўлланмасини ўзлаштириш билан бошланган. Мадрасаларда тўлиқ курсни ўқиб тугатиш учун талабалардан фалсафа ва ҳуқуқ фанларига оид тахминан 137 та дарслик-қўлланмани ўзлаштириш талаб этилган⁶¹. Бу дарсликларнинг аксариятини марказий осиёлик алломаларнинг асарлари, жумладан, Имом Бухорий ва Исо Термизийларнинг ҳадис тўпламлари, Абу Мансур Мотуридидийнинг «Китоб ат-тавҳид», Бурхониддин Марғинонийнинг «Ал-ҳидоя фи шарҳ ал-бидоя», Умар Қазвинийнинг «Ар-рисола аш-шамсия фил қавоид ал-мантикийя», Абдурахмон Жомийнинг «Ал-фавоид ад-диёия», Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубийнинг «Викоят ар-ривоя фи масоилл Ҳидоя», Убайдуллоҳ ибн Масъуд Маҳбубийнинг «Ан-нуқоя» каби асарлари ташкил этган.

Бундан ташқари, талабалар қизиқишлари ва мударрисларнинг салоҳияти ҳамда мавжудлигига қараб, Ҳандаса, тиббиёт, кимё, жўғрофия, тарих, адабиёт, аруз илми, меъморчилик (архитектура) асослари, хаттотлик, мусиқа, математика, мантик, астрономия, араб адабиёти, этика, нотиклик санъати ва гигиена каби фанлардан ҳам билим олишган⁶².

Бундан кўриниб турибдики, мадрасаларда фақатгина диний асосдаги фанларнигина ўқитилмаган. Шунингдек, айрим мадрасалар алоҳида ихтисослашганлиги боис, уларда алоҳида фанлар таҳсили йўлга қўйилган. Масалан, табиблар тайёрлаш

---

⁶⁰ Аминов Т.М. История профессионального образования в Башкирии. Начало XVII века – до 1917 года – М.: Наука – 2006, С.77.

⁶¹ Джурабаев Д.Х. Система мусульманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв – С.214.

⁶² Аминов Т.М., Бенин В.Л. Мусульманское образование в дореволюционной Башкирии // Образование и наука – (39) 3 №.2006. С.119.

учун «Доруш-шифо» мадрасасида Абу Али ибн Сино, Розий, Абу Ҳасан Али ибн Ризвон Мисрий, Субҳонкулихон⁶³ каби табибларнинг асарларини ўқитиш жорий этилган. Бундан ташқари, 1511 йилда ёзилган, 101 саҳифадан иборат Муҳаммад Юсуфнинг «Тибби Юсуфий» деб номланган рисо-ласи тиббиётга тааллуқли маълумотлар ҳақида бўлиб, табиб-ларни тайёрлайдиган мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган⁶⁴. Бундай мадрасаларда таҳсил олган талабалар кейинчалик шу соҳага оид рисолалар ёзиб, мударрислик қилган. Масалан, Жаъфархожа ибн Насриддинхожа Ҳусайний Хазораспий 1823 йилда турли касалликлар ва уларни даволаш услублари ҳамда дори воситалари хусусидаги «Тиббий маълумотлар тўплами»ни ёзади. Жунайдуллоҳ ибн Шайхул ислом «Ҳозик» лақаби билан танилган (ваф. 1843 й.), шоир ва табиб бўлган. У 1843 йилда Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Ниёз Бухорий Муҳаммад Акбар (XVII аср)нинг «Мезон ат-тиб» номли асарига шарҳ ёзган. Шарҳ ёзиш баробарида унга

---

⁶³ Субҳонкулихон тиббиётга оид» Тибби Субҳоний«дан бошқа форс тилида »Ихёу тибби Субҳоний «житобини ҳам ёзган .Бу асарнинг қўлёзма нусхаси) инв . 301 ,2101№варақ (ШКМда сақланади .Асар саккиз бобдан иборат бўлиб ,унда тур-ли дорилар ҳақида маълумот берилган .Шунингдек ,Субҳонкулихон даврида тибга оид кўп асарлар араб тилидан форс ва ўзбек тилига таржима қилинади ва қайтадан кўп нусхаларга кўчиртирилади .Тиббиёт соҳасини ривожлантириш мақсадида 1697 йили Бухорода» Букъаи дор аш-шифо «номли 18 ҳужрали мадраса бино қилинади , бу ерда мутахассислар дарс беради» .Дор аш-шифо «қошида касалхона ,амбулатория ва дорихона ҳамда кутубхоналар бўлган .Дорихонада дори тайёрловчи иккита ходим ишлаган» .Дор аш-шифо «харажатлари вақфдан келадиган даромад ҳисобидан йилига 40 минг танга миқдориди тайин қилинган эди .Тўлиқ маълумот учун қаранг :А.Ирисов ,А.Носиров ,И.Низомиддинов .Ўрта Осиёлик қирқ олим – Т .:Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти – .1961 ,Б.93 .

⁶⁴ Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-кўриқхонаси қўлёзма фонди . .11/13385№

кўплаб кўшимчалар киритган⁶⁵. Мири Араб мадрасасида таҳсил олиб, шу ерда тиб илмидан сабоқ берган олим Аҳмадхон ибн Исмоилхон ҳам доришуносликка оид «Қарабодин Тайлоқий» ва шогирди Абул Бақо Махзум ибн домло Эрناзар мударрис «Хужжату-л-лабиб» номли асарларини таълиф этишган⁶⁶.

Архив хужжатларидан маълум бўладики, Бухоро мадрасаларида бемор мударрис ва талабалар учун алоҳида хужралар ажратилган ҳамда улар ўша ерда даволанган. Жумладан, «Қушбеги» фондида сақланаётган №1996 хужжатда 80 нафар беморнинг Халифа Худойдод, Модарихон, Абдуллахон, Чўбин, Жўйбори Калон, Муҳаммадамин, Боркаш, Миркон, Мадрасийи Олий каби ўнлаб мадрасаларда даволанаётган мударрис ва талабалар рўйхати берилган⁶⁷. Яна шу фонднинг №1994 хужжатида ҳам шу каби рўйхат берилиб, хужжат остида 400 нафар беморнинг исми келтирилгани қайд этилган. Аммо, хужжат бутунлигича сақланиб қолмаган, унда 295 нафар беморнинг исми ва мадрасалар номи ёзилган⁶⁸. Бундан тиб фанидан дарс берган мударрисларнинг фақат таълим бериш эмас, балки ўз билимларини амалиётда ҳам қўллаганликлари аён бўлади. Жумладан, Мири Араб мадрасасида тиб илмидан дарс берган Аҳмадхон ибн Исмоилхон ҳам беморларни даволагани унинг «Қарабодин Тайлоқий» номли

---

⁶⁵ Вильданова А.Б. О состоянии науки в Среднеазиатских городах XVI – первой половины XIX века) :По данным восточных рукописей из фонда ИВ АН УзССР // (Обществ .науки в Узбекистане – .7 № .1989 .С.36 .

⁶⁶ Бу ҳақда кейинги бўлимларда батафсил маълумот берилади.

.1.3 ⁶⁷ иловага қаранг.

⁶⁸ ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-1994 ,йиғмажилд-1 ,варак.

рисоласида зикр этилган⁶⁹. Мадрасада иккита хужра айнан бемор даволашга ажратилгани бунга ёрқин мисол бўлади.

Садриддин Айний ўзининг «Эсдалиқлар»ида негадир айрим маълумотларни нохолис баҳолаганини кўриш мумкин. Масалан, Мири Араб мадрасасида уч юздан ортиқ битирган талабалар орасидан бирорта ҳам шеърятни севадиган ва адабиётга қизиқадиган талабани учратмагани ҳақида ёзган⁷⁰. Аслида ҳам шундай бўлганми? Манбаларга мурожаат этадиган бўлсак, авваламбор мадрасаларда адабиёт, аруз ва араб адабиёти каби фанларнинг ўтилиши, Раҳматуллоҳ Возех Бухорийнинг «Тухфатул-аҳбоб фи тазкиратул-асҳоб» номли рисоласини айнан шоирларга бағишлагани, улар орасида мадраса битирувчилари ва мударрисларнинг ҳам қайд этилиши бу фикрнинг хато эканига далолат қилади. Шунингдек, Садри Зиё «Жомеъ»сидан ўрин эгаллаган 29-рақамли рисола («Фузалойи мутааххирин ва шуъарои маъосирин») айнан ўзи яшаган даврдаги шоирларга бағишланган бўлиб, улар орасида мударрислар ҳам бор⁷¹. Яна тадқиқ этилаётган «Тазкиратул инқилоб» асарининг муаллифи айнан Айний ўқиган кезлари у ҳам Мири Араб мадрасасида таҳсил олган ва адабиётга бўлган қизиқиши юқори бўлган. Чунки унинг кутубхонасида Ҳофиз, Жомий, Навоий, Бедил, Имло, Соиб, Машраб каби ўнлаб шоирларнинг тўлиқ девонларини учратиш мумкин. Бундан ташқари, кўплаб қайд варақларида форс ва турк тилларида ёзилган байтларнинг учраши унинг шеърят билан ҳам шуғулланганининг исботидир. Тадқиқотчи М.Турсунованинг

---

⁶⁹ Қаранг :Аҳмадхон ибн Исмоилхон .Қарабодин Тайлокий .ТИУ .Манбалар хазинаси .Кўлёзма .339№ .

⁷⁰ Садриддин Айни .Воспоминания – .С.213 .

⁷¹ Қаранг :Садри Зиё .Мажмуъа .ШҚМ .Кўлёзма332 .2193№ .6337-б.

«Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи» номли монографияси ҳам айнан мадрасаларда адабиёт фанини ўқитишнинг тарихий босқичлари ва услубларига бағишланган⁷². Бошқа тадқиқотларда ҳам бу мавзуда кўплаб маълумотлар келтирилган.

Шунингдек, XIX асрнинг 30-йилларида Бухорода бўлиб, мадраса дарсларини кузатган Демезон ҳам талабаларни кўшимча равишда Румий, Мирзо Бедил, Ҳофиз, Саъдий, Исмаил, Қосим ва Навоийларни севиб ўқишларини эслатиб ўтади⁷³.

Афсуски, мактаб ва мадраса таълим тизимини бундай ноҳолис баҳолашлар бошқа тадқиқотларда ҳам учрайди. Бу ҳол шўро тузуми даврида ёзилган айрим тадқиқотчилар ишларида яққол кўзга ташланади. Масалан, С.М.Граменицкий Туркистон мактаблари ҳақида ёзар экан, тўрт йил мобайнида ўқувчилар фақатгина механик ўқишни ўрганиши, ундан сўнггина ҳарфларни ёзиш, жуда кам ҳолатда айрим сўзларни ёза олиши, мактабда фақат кундалик ҳаётда керак бўладиган ибодат масалаларинигина ўзлаштириши мумкинлиги ҳақида гапиради⁷⁴. Аммо бизнинг фикримизча, бу айрим мактабларга хос бўлиши мумкин. Чунки мадрасага ўқувчи имтиҳон асосида қабул этилган. Агар у ҳарф танимаса, қандай қилиб синов имтиҳонларини топшира олган? Тўғри, XIX аср охири XX аср бошларида ўлкада турли низолар, сиёсий нотинчликлар ҳукм сурди. Бу барча соҳалар сингари таълим соҳасига ҳам ўз

---

⁷²Қаранг :Турсунова М .Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи .Монография . –Самарқанд :СамДУ нашри) .2010 ,Бундан кейин :Турсунова М .Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи.(.

⁷³Записки о Бухарском ханстве) Отчёты Демезона П.И .и Виткевича И.В – .(М :.Наука – .1983 ,С.46-45 .

⁷⁴Қаранг :ЎЗР МДА .Р-1010-жамғарма-1 ,рўйхат-20 ,йиғмажилд-15 ,варак.

таъсирини кўрсатмай қўймади. Таълим XI-XII асрлар ёхуд Амир Темур ва темурийлар давридек гуллаб-яшнамаган бўлса-да, илм тўхтаб қолгани йўқ. Айрим талаба ёки мударрисларнинг «камчилиги» эвазига аксарият зиёлиларни саводсизга чиқариш мумкинми? Талаба, мударрислар ҳақида гапирмайлик-да, амирлик чегараларини қўриқлайдиган чегарачиларнинг қайд дафтларини таҳлил этсак, унда амирлик худудига кираётган ё чиқаётган ҳар бир шахс ҳақида батафсил маълумот берилган: Сана, унинг исми шарифи, бўйи, кўзи, қоши, соколи, мўйлови, оғзи, бурни, юзи, касб-ҳунари, қайси вилоят, туман, мавзе ва гузардан эканлиги, хат ва саводи, махсус белгиси, нима мақсадда амирликдан чиқиб кетаётгани ҳамда кимнинг кафиллигида кетаётгани ёзилган⁷⁵. Чегарада турганларнинг бари мадрасани тамомлаган дея олмаймиз, агар улар ёзишни билмаса, бундай маълумотлар бизгача қандай етиб келган?

Яна С.М.Граменицкий мадрасада ўқитиладиган фанларни таҳлил этар экан, «Ҳисоб илми» (математика) фани мерос масаласини ҳал этиш учун ўқитилиши, унда арифметик тўрт амални ўтиб, қолган сон, каср⁷⁶, пропорциялар ўқитилмаслиги ҳамда талабаларнинг алгебра фанини умуман билмаслигини таъкидлаган⁷⁷. Тўғри, ҳамма мадрасаларда ҳам юқори савияда дарслар олиб борилмагани маълум. Лекин ҳозирги кунга

---

⁷⁵ Бу ҳозирда мавжуд бўлган паспорт тизимига ўхшаб кетади .Яна амирликда паспорт тизими ҳам ўрнатилган .Қаранг :ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат , -182йиғмажилд .4.3 .иловага қаранг.

⁷⁶ Каср – ар» .бўлак» ,«парча .«Математикада бирнинг битта ёки бир нечта қисмидан иборат сон.

⁷⁷ Қаранг :ЎзР МДА .Р-1010-жамғарма-1 ,рўйхат-20 ,йиғмажилд-4 ,варақ .Научные труды .С.М.Граменицкий .Статья о деятельности училищ Туркестанских медресе и мерах его преобразования .

кадар турли мадрасаларда ўқиган талабаларнинг ўқув дарсликлари ҳамда машқ дафтарлари етиб келган. Шундай китоблардан бир нечтаси Тошкент ислом университети (Бундан кейин: ТИУ) «Манбалар хазинаси»да сақланмоқда. Масалан, №120 рақамли кўлёзма айнан математика фанининг назарий қисмига бағишланган. Унда математик амалларни кўллаш қоидалари баён этилган. Бундан ташқари Мири Араб мадрасасида бош мударрис бўлиб, тафсир, ҳадис, талхис ва тиббиёт каби фанлардан дарс берган Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг китоблари орасида математика, геометрия фанларидан мисоллар ишланган учта китоб (машқ дафтар – №№266/III, 281/II, 284/VIII) мавжуд. Олим ўзининг соҳаси бўлмаса-да, математика фанини чуқур ўзлаштиргани мазкур китоблардан маълум бўлади. Китобда амаллар таърифи келтирилиб, сўнгра мисоллар ечилган. Дастлаб натурал сонлар, сўнгра сонлар устида амалларни бажариш усуллари, яни кўпайтириш, сонларнинг даражасини ҳисоблаш, бўлиш, қолдиқли бўлиш, кўшиш, айириш, каср сонлар⁷⁸ (оддий каср, нотўғри каср ва аралаш каср), пропорциялар ва бошқа амаллар ҳақида ҳам атрофлича сўз юритилган. Муаллиф «кўпайтириш» амалини куйидаги услубда ечган:

Замонавий дарсликларда эса бу кўпайтма куйидаги шаклда ёзилади:

Иккала услубда ечилган мисолни қиёслайдиган бўлсак, биринчи услубда 1-кўпайтувчи ёзилган, аммо 2-кўпайтувчи, 2 рақами ёзилмасдан чизиқ тагига тўғридан-тўғри жавоб, яъни кўпайтма ёзилди. Бир томондан қаралса, мисол ихчамгина берилган, шу билан бирга чуқур мушоҳада юритишни ҳам талаб этади. Чунки кўпайтмадаги 2-кўпайтувчи ёзилмаган. Жавоб орқали бу кўпайтувчини қандай рақамга тенглигини аниқлаб олишимизга тўғри келади. Бу эса ўқувчидан ўта идрокли

---

⁷⁸ Китобда касрнинг сурати ва махражлари хусусида ҳам сўз боради.

бўлишни талаб қилади.

Мисол:

Ҳозирги дарсликларда бу мисоллар куйидагича ёзилади:

Қолган учта амал ҳам шу сингари бажарилади. Бундан ташқари, тўр усулида кўпайтириш – «Балиқ тўри» деб номланиб, ҳозирги кунда фойдаланадиган «Пифагор жадвали»ни эслатади. Лекин «Пифагор жадвали»дан афзаллик томони шундаки, унда сонларни кўпайтириш натижасида ҳосил бўлган кўпайтманинг ўнликлар хонаси юқори катакчага ва бирликлар хонаси пастки катакчаларга алоҳида ажратиблиб ёзилган. Бунда эса ўқувчи бир вақтни ўзида ҳам кўпайтмани, ҳам соннинг бирликлар ва ўнликлар хонаси қандай сонлардан иборатлигини кўриши мумкин. Айниқса бу жадвал кўпайтиришни ўрганаётган ўқувчилар учун анча қизиқарли. Бир вақтнинг ўзида ҳам кўпайтиришни ўрганади, ҳамда сонларни ўнликлар ва бирликлар хонаси қандай бўлишини такрорлайди⁷⁹. Шунингдек, бир неча математик қоидалар, мисол ечишнинг турли услублари ҳам мавжуд⁸⁰.

Мазкур мисоллардан маълум бўладики, С.М.Граменицкий барча мадрасалар таълим тизими билан тўлиқ танишолмаган бўлиши мумкин. Чунки Туркистонда мадрасалар сони жуда кўп бўлган. Уларнинг ҳар бирини тадқиқ этиш иложсиз албатта. Ҳозирги кунда Беруний, Хоразмий, Ибн Сино каби ўнлаб алломаларимиз илмий меросидан дунё аҳли хабардор. Аммо, яқин ўтмишимизга назар соладиган бўлсак, XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаб ижод этган аждодларимиз мероси, уларнинг фаолияти тўлиқ тадқиқ этилмаган. Аксинча, улар

.4.4 ⁷⁹ иловага қаранг.

⁸⁰ Муаллиф ушбу манбаларни тадқиқ этишда яқиндан ёрдам берган шу соҳа)аниқ фанлар (мутахассиси), Қори Ниёзий номли Педагогика илмий-тадқиқот институти тадқиқотчиси К.С.Алимовага ўз миннатдорчилигини билдиради.

хақида танкидий фикрларни кўплаб учратиш мумкин. Айниқса мадраса таълими, мударрис ва талабалар қаттиқ танкид остига олинган. Аммо манбалар асосида уларнинг фаолиятини таҳлил этиш жараёнида бунинг аксини кўриш мумкин. Оддий математика фани мисолида олинадиган бўлса, унда берилган топшириқлар чуқур мушоҳада этишни талаб этади. Бир мисолни бир неча усул билан ечилиши, талабанинг фикрлаш доираси серқирра эканлигидан далолат беради. Шу соҳа мутахассислари ҳозирги кундаги математика дарсликлари билан XIX аср охири ва XX аср бошларида ўқитилган дарсликларни қиёслаб, ўқувчи ва талабаларнинг дарсдан ташқари машғулотида қўлласа, уларнинг билим-кўникмаларини янада ривожлантириши мумкин. Хуллас, юқоридаги мисоллардан мадраса таълим тизимида дунёвий фанларнинг ҳам пухта ўқитилганини кўриш мумкин.

Афсуски, шўролар даврига келиб, 1920-1930 йилларда «маданий инқилобчилар» томонидан мадрасаларнинг кўпчилиги бузиб ташланди. Омон қолган айрим мактаб ва мадрасалар бирин-кетин ёпила бошлади. Вақф мулклари мадрасалар тасарруфидан олиниб, уларнинг фаолиятига нуқта қўйилди. Кўплаб мадрасалар қамокхона ва омборхоналарга айлантирилди. Халқ таълими, ўқитиш тизими ва йўл-йўриқларининг мазмун-моҳияти тубдан «янги» шаклда ўзгарди, янги усулдаги дастурлар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари яратилди. Бу ҳақда Муҳаммад Али Балжувоний ҳам айрим мадрасаларнинг аянчли тақдиридан ранжиб: «...Бухоро инқилобчилари тахту бахтга эришиб, «Хўржин мадрасаси»ни, «Пушаймон мадрасаси»ни, «Ўткур қўшбеги» мадрасасини ва «Фатҳали қўшбеги» мадрасасини Бухоро инқилоби даврида қамокхонага айлантирдилар. Бухоро аҳолисидан кўп одамларни асир олиб, амирнинг одамлари, деб қамадилар», дея ёзади⁸¹. Кейинчалик, яъни XX асрнинг 40

---

⁸¹ Муҳаммад Али Балжувоний .Тарихи нофеий – Б .;78 .Жамолова Д.М .Ос-

йилларидаги сиёсий вазият туфайли ички сиёсатда динга нисбатан баъзи енгилликлар беришга ҳаракат қилинди. Бунинг натижасида 1945 йил 10 октябрда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси қошида диний мадраса очилишига рухсат берилди. Юқоридаги буйруқ асосида 1945 йил 29 ноябрда Диний бошқарма ихтиёрига иккита диний муассаса очилишига рухсат берилганлиги тўғрисида қарор қабул қилиниб, Тошкент шаҳридаги Бароқхон ва Бухоро шаҳридаги собиқ Мири Араб мадрасаси фаолиятига рухсат берилди. Мири Араб мадрасаси 1946 йилда 30 та талаба билан, Бароқхон мадрасаси эса 1956 йилдан ўз фаолиятини бошлади⁸². Ҳозирги кунга келиб мамлакатимизда ўнта диний таълим муассасаси, жумладан, «Имом Бухорий» номидаги Тошкент ислом институти, 9 та ўрта махсус ислом билим юрти (мадраса) фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг иккитаси аёл-қизлар ўрта махсус ислом билим юртидир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Бухоро мадрасалари қадимдан ўз нуфузига эга бўлиб, талабаларнинг маънавий қиёфасини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этди. Бу эса халқимизнинг минг йиллар давомида шаклланган анъаналари, урф-одат, ахлоқ-одоб меъёрлари, тарихий миллий қадриятларини сақлаб қолишга, талабаларни камтар, хушмуомалали, ростгўй, олижаноб, сабр-тоқатли, ҳалол қилиб тарбиялашга ёрдам берди. Диний ва дунёвий фанлар уйғунликда ўқитилиб, маърифатпарвар олимлар, давлат арбоблари етишиб чиқди. Аммо, мадраса таълим тизимидаги ушбу ютуқлар, юр-

---

вешение вопросов образования в Бухаре на примере произведения» Тарихи нофеи // «Ученый XXI века .Международный научный журнал ,(17) 2-4 № .апрель 2016г.

⁸²Халилова З 1990-1945 .йилларда Ўзбекистондаги мафкуравий ҳолатнинг мадрасалар дастурига таъсири // .Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти .2016 .3№ .

тимиз тарихи, илмий мероси етмиш йилдан ортиқ давр мобайнида ноҳолис ёритилиб келинди. Бугунги кун тадқиқотчилари олдида турган масъулиятли вазифалардан бири – бу юртимиз тарихини асл ҳолича ўрганиб, ёш авлодга етказишдан иборат.

1.3. Мударрислар фаолияти

Мустабид совет тузуми давридаги дарсликлар ва тарихга оид асарларда Туркистон халқининг асосий қисми саводсиз бўлган, аҳолининг бор-йўғи икки фоизигина ўқиш-ёзишни билган, деган ноҳолис иддаоларга кўп дуч келинади. Масалан, Дмитрий Граменитский «Мусулмонлар ҳаётида бошланғич мактаблар кўп бўлишига қарамай, саводли кишилар жуда кам⁸³», деб уқтиради. Яна бир рус олими В. Вяткиннинг сўзлари ҳам ҳамкасблариникидан фарқ қилмайди: «Ибтидоий мактаблар барча қишлоқларда бор, аммо халқ қанчалик ўқимасин, барибир саводсизлигича қолаверган⁸⁴», деса, К.Е.Бендриков «Мактабдаги ўқитувчиларнинг аксарияти табиат қонунлари, жамият ҳаёти ҳамда ақлий тафаккур илмидан хабарсиз мадрасада таҳсил олган имомлар эди»⁸⁵, дея таърифлайди. Бу каби илм аҳли учун билдирилган салбий фикрларни Н.С.Кулчанов⁸⁶, В.П.Наливкин⁸⁷, М.Н.Вирский⁸⁸ларнинг

---

⁸³ Д.М.Граменитский в 1875 г. о Ташкенте в» Туркестанские ведомости № ,« 30

⁸⁴ В.Л.Вяткин в 1904 г. о долине Зеравшана в газ» .Самарканд.113 № ,«

⁸⁵ Бендриков К.Е .Очерки по истории народного образования в Туркестане 1924-1865)годы .(

⁸⁶ Н.С.Кулчанов в 1887 г. о верховьях Зеравшана – в» Сборнике материалов

тадқиқот ва мақолаларида ҳам учратиш мумкин.

Исломи оламининг машҳур илм-фан ва маданият ўчоқларидан бири сифатида жаҳонга юзлаб даҳо олимларни етиштириб берган юрт халқи мустамлака бўлмасдан олдин ҳам ялпи саводсиз эмаслигини тарихий далиллардан яққол билса бўлади. «Қомус ул-аълум»да келтирилишича, ўн тўққизинчи милодий асрда биргина Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида 13 мингта хонадон, 18 та мадраса, 60 та бошланғич мактаб (кутуб) бўлган. К.Е.Бендриковнинг ёзишича, оналар фарзандларини олти ёшга тўлмасданок мактабга таълим олгани беришган⁸⁹.

1878 йили Фарғона водийсига келган академик А. Миддендорф уч ой мобайнида аҳолининг саводхонлик даражасини ўргангач, бу ердаги мусулмон аҳолининг ёппасига саводхонлиги ҳақида хулосага келади ва бу ҳолат Россиянинг халқ маорифи арбобларига катта маломат эканини ёзади⁹⁰. Гаспринский Тошкентга келганда, зиёлилар билан учрашади. Учрашув асносида унинг Туркистон ҳақидаги барча тасаввурлари тубдан ўзгаради. Исмоилбей матбуотда туркистонликларни

для статистики Самаркандской области за 1888-1887 гг. «вып. I – Самарканд, 1890

⁸⁷ В.П.Наливкин в 1891 г. о Сыр-Дарьинской области в «Сведениях о состоянии туземных мадрас о Сыр-Дарьинской области о 91/1890 учебном году», «Ташкент – 1916», С. 44.

⁸⁸ М.Н.Вирский в 1895 г. о Дюрткульской волости Самаркандского уезда – в «Справочной книжке Самаркандской области», «вып. III – Самарканд, 1895»,

⁸⁹ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане 1924-1865)годы – (С.37.

⁹⁰ Очерки Ферганской долины. Спб – 1882, С.472, 362.

«саводсиз ва жоҳил» сифатида айблаб, бонг ураётган хабар ва маълумотлари асоссиз эканлигига амин бўлади⁹¹.

Бундан кўриниб турибдики, мустамлакачилар халқнинг саводхонлик даражасини аниқлашда минг йиллар мобайнида шаклланган ва исломий билимлар асосига қурилган таълим тизимини бутунлай инкор қилишган ҳамда ўзлари очган рус-тузем мактабларида тахсил олганларнигина саводли деб ҳисоблашган. Қарийб бир аср ўтмиши бузиб талқин этилган юрт фарзандлари олдида ўз тарихини бевосита ўрганишдек масъулиятли ҳамда машаққатли вазифа турибди. Бу борада кўплаб тадқиқотлар ҳам амалга оширилиб келинмоқда.

Мустамлакачилар таъбири билан айтганда, «икки фоизгина ўқиш-ёзишни билган аҳоли» орасидан қанчадан-қанча шоир, олим, давлат арбоблари ва мударрислар етишиб чиқди. Аммо уларнинг аксариятини тақдири аянчли хотима топганини мустақилликка эришгандан сўнг англаб етдик. Қуйида ўрта ва олий таълим маскани ҳисобланган мадрасаларда илм зиёсини тарқатиб, кўплаб олимларни етиштирган мударрислар хусусида сўз боради. Яна мударрислар ким бўлган? Уларни ким бу лавозимга тайинлаган? Мударрисларнинг фаолияти қандай бўлган каби саволларга батафсил маълумот берилади.

Мударрис (арабча – «дарс берувчи») – мадраса ўқитувчиси ҳисобланиб, мадрасаларда ўқитиладиган -муайян фандан дарс берган. Ўқитувчилик-мударрислик масъулиятли ва шарафли касб ҳисобланган. Истеъдодли, барча билимлардан хабардор ва ҳурмат-эътибор қозонган алломалар махсус комиссия синовидан ўтиб, мударрислик вазифасига тавсия этилган. Айрим мударрислар синовдан ўтмаганлиги сабабли ўз лавозимидан маҳрум этилган⁹².

---

⁹¹ Абдурашидов 3 .Устози муаззам <http://kh-davron.uz/kutubxona/turk/zavnobiddin-abdurashidov-ustozi-muazzam.html>

⁹² Масалан» ,Эшонқули Дотхоҳ «мадрасасидан Тўрахўжа Эшон синовдан

Мадрасаларда дарс берадиган мударрисларнинг ўзи ҳам бирор мадрасани тугаллаган бўлиши шарт бўлган⁹³.

Мадрасада дарс бериши учун мударрисликка тайинланиш тартибига кўра, кичик мадрасаларнинг мударрисини қозикалон тайинласа, йирик мадрасаларнинг мударрисини эса, амир томонидан тайинланган ва тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилган. Абдурауф Фитрат охунд, муфти, мударрислик мартабалари амир томонидан қози калон воситасида, яъни қози амирга арз қилгандан сўнг улар номига ёрлик келишини келтиради⁹⁴. ЎзР МДА да ушбу мавзудаги ҳужжатлар кўплаб сақланмоқда. Жумладан, Мир Бадриддин қозикалоннинг амирга ёзган аризасида «Жаъфархожа» мадрасасининг мударрисларидан бири Мулло Убайдуллоҳнинг вафоти сабабли «Жўйбори Калон» мадрасаси мударриси Мулло Маҳмудхўжани унинг ўрнига тайинлаб, 55 тилло маош белгилаш қайд этилган⁹⁵. Ушбу ҳол бошқа хонликларда ҳам шу тартибда амалга оширилган. Буни Қўқон хонлигининг мударрис тайинлаш ҳақидаги қуйидаги фармони мисолида ҳам кўриш мумкин:

«...Ҳаммага маълум бўлгайким, биз иқтидорли ва муносиб олим Мулла Муҳаммад Содиқни Муҳаммад Алихон қурдирган мадрасага мударрис этиб тайинлашга фармон бердик. Ушбу мадрасанинг барча илм толиблари фанлар бўйича билим олиши

ўтолмай ,ўз вазифасидан озод этилган .Қаранг :ЎзР МДА .И-47-жамғарма-1 , рўйхат333 ,а-йиғмажилд-90 ,варақ .

⁹³Сафаралиев Б.С .Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества – .С98 .

⁹⁴Фитрат .Танланган асарлар .I жилд – .Б.51 .

⁹⁵Қаранг :ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-1967 ,йиғмажилд-1 ,варақ . Яна-3 варақда ҳам шу мавзудаги ҳужжат мавжуд .

учун шул зотга мурожаат қилмоғи даркор. Мухр ва сана – 1843 й.».

Мирзо Улуғбек давридан бошлаб мударрис лавозимига номзод махсус Уламолар хайъатига имтиҳон топшириши, яъни ўз билимларини исботламоғи лозим бўлган. Бироқ, кейинчалик бу анъанадан бир оз чекинилган ва XIX асрнинг бошларига келиб мударрис лавозимига кўпроқ хонга қарашли шахслар тайинлана бошлаган⁹⁶.

Ўқув жараёнини ташкил этиш одатда, мударрисларнинг зиммасида бўлиб, улар қуйидаги уч тоифага бўлинган:

Биринчи тоифа – аъло даражали мударрислар. Бунга қози ул-қуззот, раиси калон, шайх ул-ислом, охунд, аълам, муфти, асқар кирган.

Иккинчи тоифа – ўрта даражали мударрислар. Бу тоифадаги мударрисларни кийган кийимларига қараб «банораспўш» деб аташган. Айни шу тоифадан чиққан илмли мударрислар муфтилик лавозимига эришган. Мазкур тоифадаги мударрислар тахминан икки юз нафар бўлиб, уларни яна «ўрта мударрислар» деб ҳам аталган.

Учинчи тоифа – қуйи даражадаги мударрислар. Бу тоифадагиларни мударрислар, имом мударрислар, баъзан беқасабапўш деб аталган. Имом мударрислар сони уч юздан ортиқроқ бўлган⁹⁷.

Садриддин Айний эса Бухоро мударрисларини уч тоифага ажратган:

1. Ўзи курсни тугатмаса ҳам аммо, таълим бериш қобилиятига эга шахслар. Улар бошланғич курсларга дарс берган.

2. Қуйи мударрислар. Уларнинг ойлиги харажатларни

---

⁹⁶ *Ғафуров У.* XIX аср Тошкент мадрасалари .

⁹⁷ *Муҳаммад Али Балжувоний .* Тарихи Нофеий – .Б.34-33 .

қопламаган.

3. Катта мударрислар. Кўп йиллар таълим бериб, мадраса вақфидан ойлик оладиган. Кўзга кўринган мударрислар⁹⁸.

Шуни таъкидлаш жоизки, мадрасаларда мударрислар сони таълим олувчилар сонига қараб белгиланган. Туркистон мадрасаларида таълим берувчи мударрисларнинг сони XX аср бошларида тахминан 800 нафар деб кўрсатилади.

Аҳмад Дониш мударрислик касбининг машаққатлари ҳақида: «Кундуз куни муаллим ўз ўқувчилари билан машғулотда банд бўлади, кечқурун эса эртанги кунги машғулотларга тайёрланади, хуллас у умр бўйи ўқийди ва ўз касби билан муттасил, танаффуссиз шуғулланади», деган фикрларни баён этади.

Тарихда айрим ҳукмдорларнинг ўзи ҳам мадрасада мударрислик қилгани ҳақида маълумотлар учрайди. Масалан, Мирзо Улуғбек Самарқандда, Амир Шохмурод ва Амир Ҳайдар Бухорода мударрислик қилган. Шохмурод «Ҳидоя», Байзовийни «Китоб усул ад-дин»идан ҳамда Шотибий (ваф.1194 й)нинг асарлари ва унга ёзилган шарҳлардан дарс берган⁹⁹. Шохмуроднинг ўғли Мирийнинг ёзишича, Шохмурод «Шотибия» ҳамда унинг шарҳларини ёддан билган¹⁰⁰. Яна отаси ҳақида ёзар экан, унинг қироъат, ҳадис, тасаввуф ва фикҳ илмлари билимдони экани, умрини талабаларга дарс беришга сарфлаб, кўплаб шогирдлар етиштирганини таъкидлайди. Мирийнинг ўзи ҳам отасидан «Шарҳи Мулло» китобидан дарс ол-

---

⁹⁸ Садриддин Айни .Воспоминания – .С.206 .

⁹⁹ Анке фон Кюгельген .Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков – .С.332 .

¹⁰⁰ Мирий .Маҳозин ат-тақво .Кўлёзма203 .51№ .6205-а.

ган¹⁰¹. Амир Шохмурод ханафий мазхабига доир фатволарни жамлаб, асосан Бухоро уламоларининг фатволари асосида «Фатовойи аҳли Бухоро» номли асар ёзган. Афсуски, бу асар тугалланмай қолган¹⁰². Унинг қўлёзма нусхалари ШҚМ фондида №2864, 5804, 2837, 2589 рақамлари остида сақланмоқда.

Амир Ҳайдар эса Аркдаги масжид қошида мадраса қурдирган ва ўзи ҳам ўша мадрасада дарс берган. «Таҳқиқоти Арки Бухоро» асарининг муаллифи Саид Муҳаммад Носир ибн Музаффар Амир Ҳайдар ҳақида: «Одатда у тушдан кейин хонақоҳ олдида йигирма нафар талаба билан суҳбат ўтказар, қимматли умрини зое кетказмас эди», деса, Шарифжон Махдум (Садри Зиё) ҳам амирнинг Арк қасрида бир неча гуруҳдан иборат талабаларга дарс бергани ҳақида маълумот беради¹⁰³.

Амир Ҳайдар кўплаб шогирдларни тарбиялаган. У «Шарҳи Кофия», «Шарҳи Мишкот», «Шамоиلى набавий» ва «Тафсири Қози Байзовий»дан дарс берган. Талабаларидан еттитаси амирдан ижозат олиб мударрислик билан шуғулланган¹⁰⁴. Садри Зиёнинг маълумотига кўра, Амир Ҳайдар қироат илми ва хаттотлик санъатини ҳам пухта эгаллаган.

Манбаларда қайд этилишича, Амир Ҳайдарнинг мадрасада таълим олувчи 400-500 нафар талаба шогирдлари бўлган. Амир Ҳайдар талабалар учун Истанбул (Усмонли турк султонлиги)дан китоблар келтиришга шахсан ўзи бош-қош

---

¹⁰¹ Мирий .Маҳозин ат-тақво .Қўлёзма205 .51№ .6206-а.

¹⁰² Мирий .Маҳозин ат-тақво .Қўлёзма ;.51№ .ШҚМ .Қўлёзма1 .5804№ .а ;.Анке фон Кюгельген .Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков – .С.333 .

¹⁰³ Саид Муҳаммад Носир ибн Музаффар .Таҳқиқоти Арки Бухоро – .Т .:Тафаккур – .2009 ,Б ;.41 .Садри Зиё .Мажмуъа .ШҚМ .Қўлёзма195 .2193№ .а.

¹⁰⁴ Носируддин .Тухфат аз-зоирин – .Б .95-94 .

бўлган¹⁰⁵. Яъни, 1815 йилда девонбеги Эшмухаммад ва Мирзо Мухаммад Юсуф кўрчибошини мактуб билан Истанбулга юбориб, султон Махмуд II дан шариатга доир китобларни сўратганда, Махмуд II ўз элчиси Ҳасан Чалабий орқали Бухорога 32 жилдли китоб юборган.

Амир Ҳайдар Бухоро мударрислари билан ҳам яхши алоқада бўлган. Масалан, унинг ҳукмронлиги даврида Домло Мухаммад ибн Сафар Хўжандий мударрис бўлиб ишлаган ва уни Маъруф (Ҳожибой), дея аташган. Кейинчалик амир Ҳайдар унга «Мухаммад», дея ном берган¹⁰⁶.

Тадқиқотчи Абдусаттор Жуманазар Бухоро мадрасалари, хусусан Кўкалтош мадрасаси ҳақида ёзар экан, мадрасанинг таълим тизимини бир неча қисмларга бўлиб ўрганган. Жумладан:

Охунд: Олий таълим соҳасида олий даража. Дастлабки «охунд» ўша даврнинг энг юксак мақомдаги илм даргоҳи бўлган «Абдуллахон мадрасаси»да дарс берган. Бу сўз шу вақтдан таълим соҳасидаги расмий атамага айланади. Қисқа вақтда охунд «Кўкалтош мадрасаси»га ўтади ва бу даргоҳ шўролар инқилобига қадар унинг доимий ўрни бўлиб қолади.

Аълам: Таълим тизимида атама сифатида «охунд» билан қарийб бир вақтда шаклланган. Мунтазам равишда «охунд»нинг ўринбосари бўлиб келган ва Гавкушон мадрасасида дарс берган.

Муфти: Жамиятдаги ҳар қандай мураккаб масала ечими юзасидан хулоса чиқаришга илми етадиган олим. Уларнинг сони Бухоро шаҳри олий таълими соҳасида *ўн, баъзан ўн бир*

---

¹⁰⁵ Анке фон Кюгельген .Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков – .С.107 .

¹⁰⁶ Джурабаев Д.Х .Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века // .Вестник Челябинского государственного университета .(327) 36№ .2013 .История .Вып – .58 .С.101.

кишидан иборат бўлган. Аъламнинг ўрни бўш қолганда махсус танлов асосида улардан бири саралаб олинган.

Банорас тўнли: Таълим соҳасида ушбу қатлам ва атама қачон пайдо бўлганини ҳозирча аниқ айта олмаймиз. XIX асрда уларнинг сони **қирқ-қирқ бир нафар** атрофида эди. Улар зарурат бўлганда белгиланган синовлар натижасига кўра муфти даражасига кўтарилган. Муаррихларнинг таъкидлашича, банорас тўнни ушбу тоифага мансуб бўлмаган бошқа олим ё устозлар кийиши таъқиқланган. Бу шарафга эришиш учун хизмат қилиш лозим эди.

Ушбу тоифадаги олимлар охунд раҳбарлигида Кўкалтош мадрасасида йиғилиб, жамиятда юзага келаётган ижтимоий муаммолар билан боғлиқ илмий суҳбат ва мунозаралар ўтказиб турган. Бундай йиғинларда баъзан кўшни хонликлардан келган таниқли олимларни ҳам кўриш мумкин эди.

Мазкур тоифалардан кейин таълим тизимининг яна бир алоҳида занжирли ҳалқаси бошланади. Бу олий таълим соҳасининг қуйи қисмидир. Улар орасида фаннинг қайсидир турига ихтисослашган ўқув даргоҳлари ҳам учрайди. Масалан, баъзи мадрасаларда «Таҳзиб»чи, «Ҳидоя»чи, «Саловат»чи, «Мулла Жалол»чи, «Ҳикмат»чи каби мударрислар дарс ўтган. XX аср бошларида ушбу икки тоифадаги ўқув масканлари Бухоро шаҳри ва унинг атрофида уч юзга яқин эди, деб келтиради¹⁰⁷.

Мадрасадаги биринчи даражали охунд 25 минг танга маош олган, агар у яхши олим бўлса, яна 10 минг танга маош кўшилган. Мударрисларга амир ёки қушбеги томонидан турли тадбирларда совға-саломлар бериб турилган.

Мударрислар ҳам бундай эътибордан масъулиятни ҳис қилган ҳолда ўз устиларида муттасил ишлаган. Яъни, дарслик

---

¹⁰⁷ Абдусаттор Жуманазар .Бир жангчи ва Туркистон академияси .<http://mv-vatanparvar.uz/uz/>

ва ўқув қўлланмалари яратганлар. Мураккаб асарларни ўрганишнинг турли усуллари яратганлар. Улар томонидан яратилган ўқитиш усуллари қуйидагилардан иборатдир. Бу усуллар асрлар давомида шаклланган ва амалиётда кенг қўлланилган:

1. Усули хижоия (савтия) – бўғинга бўлиб ўқиш.
2. Илми шарҳ – тафсир.
3. Илми таҳлил – мунозара, баҳс, муносабат ифодаси.
4. Илми мунозара – мунозара, баҳс, муносабат ифодаси.
5. Илми қироат – (оҳанг ва сўз талаффузи орқали қироат).
6. Илми фасоҳат (илми балоғат) – чиройли, ўринли сўзларни қўллаш.
7. Илми баён – нозик маъноларни баён қилиш (риторика).
8. Илми ғариба¹⁰⁸ (ғариб) – кам сўз кенг маънони ифодалаш, акс эттириш.
9. Илми маоний – баён этиш бўлиб, бирор нарса ёки ҳодисанинг моҳиятини, мазмунини ечиб берувчи илм.
10. Илми наср ва иншо – ёзма иш тури, услуби, мактуб, ёзув саводхонлиги.
11. Илми муҳозирот – латифагўйлик, ҳозиржавоблик, зук-колик.
12. Илми муаммо – бадийий санъат тури бўлиб, шеърятдаги масала ва рамзларни ечиш усули.
13. Илми мантиқ – сўз маъносидаги мазмун.
14. Илми калом – нақлий масалани ақлий далиллаш, исбот қилиш¹⁰⁹.

Мадраса мударрислари аксарияти ўша мадрасада ишлайдиган мударрислар ҳамда талабаларнинг тавсияси билан тайин-

---

» ¹⁰⁸ «Ал-ибора», «шорех», «зурафо», «урафо», «дабир «каби атамалар ҳам» илми ғариба «билан боғлиқ.

¹⁰⁹Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи – Б.20-19.

ланган. Яъни, улар давлат мутасаддилари (хоким, қозикалон) номига ариза ёзиб, номзод мударрисни тавсия қилганлар. Масалан, қўқонлик Мулло Абдуваҳҳоб Охунд Мулло Абдулғафур ўғлини «Жомеъ» мадрасасининг мударрис Маъсумхон Тўранинг вафоти сабабли унинг ўрнига мударрислик лавозимига тайинлаш тавсия қилинган¹¹⁰. Яна Самарқанднинг «Гиллакори» мадрасасининг иккинчи мударрис вафоти муносабати билан барча талабалар ва мударрисларнинг розилиги ила Мулло Ҳожи Имомназар Муллобой Муҳаммад ўғлини унинг ўрнига мударрис этиб тайинлашни Самарқанд шаҳри уламолари (қози, мударрис ва муфтилар) аризаси¹¹¹ ёки Бухоро қозиси Мулло Мир Сирожиддин номига ёзилган аризада ҳам «Мулло Қурбон» мадрасасида мударрис ва муфти лавозимида ишлаган Мулло Жабборбердиннинг вафоти сабабли ўрнига Мулло Раҳимқулини тайинлаш тавсия қилинган¹¹².

Садриддин Айнийнинг ёзишича, амирнинг «зиёратчилари» бўлган. Яъни, улар ҳар тонгда амир саройига бориб «Меҳмонхонаи Раҳимхоний»га ўтириб Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳақларига салавот ва дуолар ўқиб қайтганлар. Улар давлатдан ҳар ой 30 танга маош олишган. Бундан ташқари, ҳар кун битта нон ва майиз олишган. Бухорода бунақа гуруҳлар кўп бўлган. Ҳар бир гуруҳга 30 нафар одам бўлган. Айрим гуруҳлар саройга ҳар кун, бошқалари ҳафтанинг пайшанба куни, бошқалари эса ҳафтанинг душанба кунлари борган. Мири Араб мадрасасидаги зиёратчилар эса мадрасада яшаб, ҳар куни

---

¹¹⁰ Қаранг :ЎзР МДА .И-47-жамғарма-1 ,рўйхат-904 ,йиғмажилд-33 ,варак.

¹¹¹ Қаранг :ЎзР МДА .И-47-жамғарма-1 ,рўйхат-904 ,йиғмажилд-69 ,варак.

¹¹² Қаранг :ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-1962 ,йиғмажилд-6 ,варак.

боришган¹¹³.

«Қушбеги» фонди ҳужжатлари билан танишганда фондда амир «зиёратчилари»нинг рўйхатлари сақланиши аниқланди¹¹⁴. Ҳужжатлар «Салавотхон», «Дуохон», «хатиблар», «Хатми Хожагон» каби бўлимларга бўлиниб, уларнинг рўйхати келтирилган. Рўйхатда номлари келтирилган салавотхону дуохонларнинг аксарияти мадрасаларда таълим берадиган мударрислардан иборат¹¹⁵. Бундан ташқари «Мақсурахон», «Қори» ва «Саҳиҳхон»лар ҳам амирнинг Аркига бориб турган. Мазкур фондда уларнинг ишга тайинланиши, сони ҳамда оладиган маоши ҳақида ҳужжатлар мавжуд¹¹⁶. Шу ўринда нега мударрислар амир саройига тез-тез чақирилиб турган, деган савол туғилиши табиий. Бизнингча, мударрисларнинг ҳар куни ёки ҳафтада бир ё икки кун саройга қатнаши, авваламбор сарой ҳаёти билан боғланиш, иқтисодий манфаат бўлса, иккинчи томондан ҳукумат эгаларини мадраса ҳаётидан воқиф этиб турилган. Яъни, ҳукумат аъзолари ҳар бир мадрасадаги тартиб-интизом, камчиликлардан хабардор бўлиб туришган.

Россия империяси истилосининг дастлабки йилларида мадрасаларда таълим ва ўқитиш ишлари анъанавий қоидалар асосида олиб борилган бўлса, кейинчалик уларнинг фаолиятини назорат қилиш ва ўқув ишларини тартибга солишни ўлка

---

¹¹³ Садриддин Айни .Воспоминания – .С.216 .

¹¹⁴ Қаранг :ЎЗР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-1995 ,йиғмажилд-7-1 , варақлар.

.1.4 ¹¹⁵ иловага қаранг .

.1.5 ¹¹⁶ ва.4.5 иловаларга қаранг .

маориф бошқармаси ўз кўлига олган¹¹⁷. Бунга уларнинг ҳар бир мадрасада ўз вакилларини қўйиши, мударрислар устидан турли вазифаларни баҳона қилиб Туркистон генерал-губернаторлиги Маориф бошқармасига шикоятномаларнинг ёзишлари мисол бўлади. Жумладан, 1914 йилда инспектор М.Андреев ёзган баённомасига кўра, айрим мударрисларнинг икки ва ундан ортиқ мадрасада дарс бераётгани, бир вақтнинг ўзида шунча мадрасадан иш ҳақи олишидан шикоят этган. Яна мазкур ҳолатга Бухоро хонлиги даврида йўл қўйилмагани, айтилган¹¹⁸ эса умуман рухсат берилмаслигини айтган¹¹⁹. Аммо бизнингча ушбу ахборот ноҳолис бўлиб, бундай ҳолат амирлик мадрасаларида кўп кузатилган. Масалан, Домло Икромча номи билан танилган Домло Муҳаммад Икром (1847-1925 йй.) Бухородаги Бадалбек мадрасасини яқунлаб, Жаъфархожа, Турсунжон, Мири Араб, Кўкалтош ва Абдуллахон мадрасаларида узоқ йиллар мобайнида мударрислик қилган¹²⁰. Бундан ташқари, хонлик ва амирлик даврида бир мударриснинг икки лавозимда ишлаши ҳам кўп кузатилади. Масалан, Мир Қосим табиб Субҳонқулихон даврида (1681-1702) «Доруш-шифо» мадрасасида мудир ва мударрис лавозимида ишлаган. Амир Ҳайдар даврида эса Атоуллохожа Шайхул ислом қози ал-қуззот лавозими ҳамда «Кўкалтош» мадрасаси мударриси бўлиб фаолият юритган¹²¹. Шунингдек,

---

1.6 ¹¹⁷ Иловага қаранг.

¹¹⁸ «Яъни» амирлик «даврида» Л.А.С.

¹¹⁹ Қаранг :ЎзР МДА .И-47-жамғарма-1 ,рўйхат-1391 ,йиғмажилд-21 ,варак.

¹²⁰ Вохидов Ш.Х .Домулло Икромча Муфти Бухори :(1925-1847) жизнь и деятельность // .Иран-наме – .2014 .4-3№ .С.285-284 .

¹²¹ Қаранг :Садри Зиё .Мажмуъа .ШҚМ .Қўлёзма186 .2193№ .а197 ,а.

Муҳаммад Али Ҳожи мадрасасида Мулло Набира Ҳожа, Боллойи Ҳавз мадрасасида Мулло Мир Аҳмад, Мулло Қурбон мадрасасида Мулло Жабборберди каби олимлар мударрис ва муфти лавозимида ишлаган¹²². Яна айрим мударрисларни саводсизга чиқариб, уларга қарши иш очилган. Хужжатлар орасида мадраса талабалари номидан устозларининг билимли экани ва унга қарши ёлғон кўрсатма берилгани ҳақида баёнот берилган¹²³.

Бундан ташқари айрим нозирларнинг мадрасаларда фақат диний билимлар ўқитилиши, уларнинг назорат остига олинмаслиги сабабли мадраса фаолиятини тўхтатиш кераклиги хусусида баёнотлари мавжуд¹²⁴.

Хуллас, шунга ўхшаш турли тазйиқлар ҳамда мадрасаларнинг кескин қисқартириб ёки ёпилиши оқибатида кўплаб мударрислар ишсиз қолишга мажбур бўлади. Уларнинг аксари саводсизга чиқарилиб, таълим соҳасидан четлаштирилади.

II БОБ. МИРИ АРАБ МАДРАСАСИ МУДАРРИСИ АҲМАДХОН ИБН ИСМОИЛХОННИНГ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

2.1. Мударрис ҳаёти ва илмий мероси

Аҳмадхон ибн Исмоилхон ҳаёти ҳақида уни кўрган,

---

¹²²Қаранг :ЎзР МДА .И-126-жамғарма-1 ,рўйхат-1962 ,йиғмажилд-6 ,4 ,
варақлар.

¹²³Қаранг :ЎзР МДА .И-47-жамғарма-1 ,рўйхат-1391 ,йиғмажилд-48 ,41 ,40 ,
варақлар .

¹²⁴Қаранг :ЎзР МДА .И-1-жамғарма-18 ,рўйхат-29 ,йиғмажилд-11 ,варақ .

сухбатлашган яқинлари (масалан: невараси Исломов Нуриддинхон) ҳамда шогирдлари авлодларининг хотиралари ўрганилди. Қўлга киритилган маълумотлар архив хужжатлари билан қиёсланиб, таҳлил этилди.

Аҳмадхон ибн Исмоилхон 1873 йилда Самарқанд вилоятининг Даҳбед¹²⁵ қишлоғида таваллуд топган. 1885 йилда 12 ёшга тўлгач, Бухорога таҳсил олгани боради. Аҳмадхон насаб жиҳатидан шажараси Махдуми Аъзамнинг 18-19-авлодларидан¹²⁶ саналади. Илмга бўлган ҳарислик аждодлар қон-қонига синганлиги боис, Самарқанднинг Найман қишлоғи аҳолиси Аҳмадхонни Махдуми Аъзам авлодидан эканлигини билгач, уни ўн икки йил мобайнида маблағ билан таъминлаб туради. Чунки у даврда мадрасада ўқиш учун талабалардан маълум миқдорда маблағга эга бўлиш тақозо этилган. Сабаби, талабалар яшаши учун бирор-бир хужрани ижарага олиши, дарсликлар ҳамда кундалик харажатлар учун анчагина маблағ керак бўлган. Ёш Аҳмадхон ҳам бошқа талабалар сингари Бухорода ижарага туришга мажбур бўлади.

Аҳмадхон Мири Араб мадрасасида ўн икки йил таҳсил олиб, ўн олти йил мударрислик қилган. Аҳмадхон ибн Исмоилхон Мири Араб мадрасасида бош мударрис¹²⁷ лавозимида ишлаб, тафсир, ҳадис, талхис ва тиббиёт каби фанлардан дарс

---

¹²⁵ Самарқанд шахрининг шимолий-ғарбий тарафида ,Оқдарё ва Қорадарё оралиғидаги Миёнколда жойлашган қадимий ва тарихий мавзеълардан биридир.

¹²⁶ Махдуми Аъзамнинг Саид Қутбиддинхўжа ва Убайдуллахўжа исмли ўғиллари бўлиб ,Аҳмадхоннинг насаби Убайдуллахўжага бориб етади.

¹²⁷ Мадрасаларда» бош мударрис «яна-1» мударрис» ,«катта мударрис «каби номлар билан ҳам юритилган .Қаранг :ЎзРМДА .И-36-жамғарма-1 ,рўйхат-3725 , йиғмажилд ;И-47-жамғарма-1 ,рўйхат-394 ,йиғмажилд-11-10 ,варақлар ;И-47-жамғарма-1 ,рўйхат-1391 ,йиғмажилд-138 ,24 ,4 ,варақлар .

берган¹²⁸. Олимнинг невараси Нуриддинхон Исломов бобосининг кундалигида ёзилган хотираларни ёдга олиб, маълум муддат амирнинг фармониغا биноан мадраса дарслигидаги ҳадис ва тафсир фанлари эҳтиёткорлик билан чегараланган ҳолда ўтилгани, шу соҳага қизиққан илм аҳллариغا Аҳмадхон дарс бергани ҳақида ёзилганини айтади. Бу фикрни Мири Араб мадрасасида таҳсил олиб, ҳозирги кунда мазкур мадрасада таълим бераётган Абдулғафур Раззоқ Бухорий ҳам тасдиқлади. Олимнинг таъкидлашича, ўша кезларда мадрасада ушбу фанлар расмий дарс сифатида ўқитилмаса-да, шу соҳа мутахассисидан таълим олиш урф бўлган. Масалан, Мири Араб мадрасасининг мударрисларидан Домла Холмурод ҳадисдан, Домла Қутбиддин фикрдан, қори Абдулҳолиқ қурро Қуръон ўқишни етти хил кироъатидан дарс берган. Абдулғафур Раззоқ Бухорийнинг таъкидлашича, амирнинг мадраса дарслигидан ҳадис ва тафсир фанларини чегараланишининг асосий сабаби, «Жомеъ ас-Саҳиҳ»да тўрттала мазҳаб имомлари истифода этган ҳадислар мавжудлиги, Имом Бухорийнинг тўрттала мазҳабга ҳам истисно қилган ҳолатларининг борлиги, ҳали илмни пухта эгалламаган талабалар орасида ҳанафий мазҳабига қарши фикрлар кучаймаслиги ҳамда ҳанафийлик мазҳабининг нуфузини сақлаб қолиш бўлган¹²⁹.

Мири Араб мадрасасида тиб бўлими ҳам фаолият юритган. Аҳмадхон шу бўлимда тиб илмига тааллуқли оят ва ҳадислардан таълим берган. Мадрасада иккита ҳужра айнан бемор даволашга ажратилгани, мударриснинг фақат тиб илмидан таҳсил бериш билан чегараланиб қолмасдан беморларни ҳам даволаганидан далолат беради. Аҳмадхон беморларни

---

¹²⁸ У юқори курсларга дарс берган .

¹²⁹ Тафсир илмини ўрганиш учун ҳадис илмидан яхши хабардор бўлиш тақозо этади .Шу сабабли ,маълум муддат бу фан ҳам чегараланган.

даволагани унинг «Қарабодин Тайлокий» номли рисоласида ҳам зикр этилган¹³⁰. Аҳмадхон унвони ошгач, Бухоро амирлигидан маош ҳам олган.

Олим қирқ ёшга тўлгач, 1913 йилда Самарқандга кўчиб келади. У Бухородан китобларини бешта туяга юклаб келган. Шўролар тазйиқи сабабли китобларини уйи шифтидаги яна бир яширин хонасида сақлаган. Бундан ҳеч кимнинг хабари бўлмаган. Кейинчалик фарзандлар уйни таъмирлашаётганда ушбу махфий хонадан хабар топишган.

Қирқ ёшгача оила қурмаган Аҳмадхон унга ўн икки йил таҳсил олишига кўмаклашган Найман қишлоғи аҳолисига миннатдорчилик тариқасида ўша ерга кўчиб бориб, оила қуради. Найманга қайтган олимга Тоғай исмли мансабдор шахс етти гектар (учтаси Найман қишлоғидан, тўрттаси эса Эшон қишлоқдан) ер ажратиб берган. Ушбу экин экилмайдиган ерларни қишлоқ аҳли билан ўзлаштириб, маълум муддат деҳқончилик билан ҳам шуғулланган. Унинг уч ўғил, икки қиз фарзандлари бўлиб, улар: Саидмуродхон Хожа, Ҳасанхон Хожа, Исломхон Хожа, Санобархон ва Робияхон.

Давр нотинчлиги ва маърифатпарвар олимлар тазйиқ остига олинган вақтлар Аҳмадхон ҳам яшаш жойини беш марта ўзгартиришга мажбур бўлади. Инқилобдан сўнг Мири Араб мадрасаси ёпилгач, 70 та талаба ўқишни тугатолмай қолади. Жиззах, Қашқадарё, Самарқанд ҳамда Навоийдан бўлган 70 нафарга яқин талаба йиғилиб, 1913 йилдаёқ Самарқандга қайтган мударрис Аҳмадхондан таҳсилни давом эттиришини илтимос қиладилар. Навоийда¹³¹ унинг машаққатли хизматлари туфайли шунча талаба ўқишни яқунлаган. Ҳатто 1927-1928

---

¹³⁰Қаранг :Қўлёзма ҳақида-6 бўлимда батафсил маълумот берилган .Аҳмадхон ибн Исмоилхон .Қарабодин Тайлокий .ТИУ .Манбалар хазинаси .Қўлёзма.339№ .

¹³¹Юкорида айтилганидек ,олим беш марта яшаш жойини ўзгартирган.

йилларда ҳам Қўшработнинг «Узумсой» деган мавзесида талабаларга таҳсил бериб, хатмона қилдирган¹³². У кўплаб шогирдларга таълим берган бўлиб, қуйида баъзиларини келтириб ўтамыз:

Мулло Абдурахим Бухорий, Мулло Абдурахмон (Нурота), Домло Олим Самарқандий, Домло Саидкул ва Домло Камол (Қўшработ), Домло Элмурод, Домло Хонимқул ҳамда Домло Абдузоҳид (Жиззах), Домло Эшонқул, Домло Ибодулло (Бахмал), Мулло Тамойха Махзум, Мулло Абдуссалом (Челак).

Шунингдек, Самарқанднинг «Андижоний» номли қишлоғида истиқомат қилувчи Абул Бақо исмли шогирди ҳам бўлган. У 99 ёшда вафот этган. Унинг тиббиёт фанига доир (унда тиб илми билан шуғулланиш жоизлиги оят, ҳадис ва фатволар билан ёритиб берилган) «Хужжатул-лабиб» номли рисоласи ТИУ «Манбалар хазинаси» фондида №339/1 рақами остида сақланмоқда¹³³.

Аҳмадхон ибн Исмоилхон умрининг охирларида тиб илми билан шуғуллангани, шу илм орқасидан тирикчилик қилганини неварасига айтган. Олимнинг невараси Нуриддинхон Эшон ёшлик даврини эслар экан, шундай ҳикоя қилади: *«Бобомнинг шогирдлари собиқ шўро даврида ўзини телбага солиб юрар, гоҳ оёқ яланг, гоҳида эса жулдур кийимларда уйимизга келишар эди. Туни билан тонггача китобхонлик қилиб, бомдодда тарқалар эдилар»*. Бундан уларнинг қандай нотинч замонда минг машаққатлар билан илм олиб, таҳсил беришганини кўриш мумкин.

Бизга маълум бўлишича, Аҳмадхон Мири Араб мадрасаси-

---

¹³² Олим ҳақидаги мазкур маълумотлар Аҳмадхон ибн Исмоилхонни бевосита кўрган, унинг шогирди билан ҳамсуҳбат бўлган невараси Нуриддинхон Исломов билан суҳбат чоғида ёзиб олинди.

¹³³ Қўлёзма ҳақида» Аҳмадхон ибн Исмоилхон фонди «номли бўлимда батафсил маълумот берилди.

да ўқиб, ишлаб юрган кезларида кундалик ҳам тутган. Унда ҳар кунги воқеалар, яъни амирликда юз бераётган сиёсий-ижтимоий вазият, Мири Араб мадрасасидаги мударрислар, талабалар ҳаёти, бемор бўлган талабалар ахволи, кундалик харажатлар, дарс жараёнлари каби ҳар бир воқеани қайд этиб борган¹³⁴. Афсуски, бу кундалик бизгача етиб келмаган. Аҳмадхоннинг невараси Нуриддинхон бобосидан эшитган ва мазкур кундаликка қайд этилган бир воқеани ҳикоя қилиб беради:

«... Мадрасада бир талаба бўлади. У Арк яқинида яшовчи бир бойнинг қизига кўнги қўяди. Аммо бой талабага қизини бермайди. Бир 67 ёшга кирган бева аёлнинг неча гектар ерлари, мол-дунёси бўлади. Шу талабани ҳеч бўлмаганда ош-нон еб турадими деб кампирга уйлантириб қўйишади. Уйлангандан сўнгра уч ой яшаб талаба кетмоқчи бўлади. Шунда аёл унга кетмаслигини, бор мол-мулкни унга васият қилиб қолдиришини айтади. Орадан олти ой ўтгач, аёл вафот этади ва барча мулки талабага мерос бўлиб қолади. Йигит қизини бермаган бойга совчи юбориб, унинг қизига уйланади. Уйланган йигит Аҳмадхоннинг шогирди Абул Бақо эди...».

Шогирди Мулла Абдурахим(1887-1972 йй.)нинг хабар беришича, Аҳмадхон еттита асар ёзган. Улардан бештаси мустақил асар бўлса, қолган иккитаси таржима ҳисобланади¹³⁵. Афсуски, бу китоблар нашр қилинмай қолиб кетган. Бухорода ишлаб юрган кезлари унинг шахсий котиби ҳам бўлган. Котибнинг фожеали вафотидан сўнг, китобларни

---

¹³⁴ Бу кундаликни олимнинг шогирди Абдурахим Хожа ,невараси Нуриддинхон кўрган .

¹³⁵ Биттаси тафсирга оид ,иккинчиси эса Имом Бухорийнинг» Жомеъ ас-саҳиҳ «асари таржимаси .

ўзи кўчира бошлаган¹³⁶. Унинг доришуносликка доир «Қарабодин Тайлоқий» ҳамда тарихга оид «Газкиратул инқилоб» номли асарлари бизгача етиб келган.

Аҳмадхон ибн Исмоилхон тариқатда Ғузордаги Халфа Тўрага байъат қилган. Кейинчалик ундан иршод хати олиб, («Иршод» – тўғри йўл кўрсатувчи, ҳидоят этувчи, «иршод хати» – шайх муридига тариқат силсиласини давомчиси сифатида ижозат хати бериши. Л.А.) силсилани давом эттирган. Олим валийсифат инсон бўлиб, қуйидаги воқеадан бунинг исботини кўриш мумкин:

У шўро тузуми даврида турли айбловлар билан ҳибсга олинади. Қамокдалигида намоз вақти кирганда қўлидаги кишанлар ва панжара қулфлари очилар, у таҳорат олиб намозини адо этгач, яна жойига келиб ўтирар эди. Бу ҳолни кўрган кўриқчилар ундан нега қулфлар очилганда қочишга ҳаракат қилмаслигини сўрашади. Шунда у: «*Мени шу ерда ўтир деб қамаб қўйишиди, ўтирибман*», дея жавоб қайтарган. Уч ойдан сўнг у оқланиб озод этилади¹³⁷.

Аҳмадхон 1952 йил 79 ёшида вафот этиб, Найман қишлоғининг «Қайрағоч мазор» қабристонинида дафн этилган.

Олим вафотидан сўнг ҳам унинг шогирдлари устози оиласидан хабар олиб турган. Аҳмадхоннинг невараси Нуриддинхоннинг таъкидлашича, отаси Исломухон Хожа шўролар тузуми сабабли Аҳмадхоннинг илмидан баҳраманд бўла олмаган. Кейинчалик Абдурахим Хожа Бухорий устозининг ўғлига илм ўргатган. Яна Мири Араб мадрасасида таълим олаётган Нуриддинхон билан учрашиб, устози ҳақида қимматли маълумотларни хотирлаб ҳикоя қилиб берган. Тадқиқот жараёнида

---

¹³⁶ Арава устидаги юк қотиб устига тушиб ,арава остига қолиб кетади .

¹³⁷ Нуриддинхон Хожа мазкур ҳодисага бевосита гувоҳ бўлган отаси ҳамда бир неча инсонлардан айнан эшитганидек ҳикоя қилиб берди .

олимнинг мазкур шогирди хусусида маълумот топишга муяссар бўлдик¹³⁸. Қори Абдурахим Хожа Турсунов (Эшон Баҳоуддинхон) Баҳоуддин Нақшбанд авлодига мансуб бўлиб, 1887 йилда Когон туманидаги Қасри Орифон қишлоғида туғилган. Отаси – Турсунхон беш ўғил кўрган: Ғозихон, Хўжахон, Акрамхон, Арслонхон, Абдурахим Хожа. Ўн икки ёшида мураббаб қорилик даражасига етган Абдурахим Бухоро амири Саййид Амир Олимхонга куёв бўлган. Амир Бухорони тарк этганда, укалари «Қолинг» дейишларига қарамасдан, «*Мен Амирнинг куёвиман, шўро ҳукумати мени барибир ўлдиради*», деб у ҳам Бухородан чиқиб кетади.

Қори Абдурахим Хожа мустабид тузум даврида қулоқ бўлмастик учун Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё- вилоятларида кўчиб яшаган. 1927 йилларда Самарқанд вилояти Оқдарё туманига қарашли собиқ Калинин номли колхоздаги Эшон қишлоққа бориб, Парда шоирнинг уйида қўним топади.

Бир куни пешин намозига таҳорат олаётганда ҳукумат одамларининг келганини билиб қолиб, югуриб уйга киради. Аскарлар келиб Парда шоирга: «Биз эшоннинг чопиб уйингга кирганини кўрдик, ҳозир тутиб оламизу сени ҳам эшонга қўшиб йўқотамиз», деб дўқ урадилар. Уйга киришса, ҳеч ким йўқ. Эшонни ахтариб, топишолмай шоирни ҳақорат қилиб, чиқиб кетишади. Улар кетгандан сўнг қори Абдурахим Хожа уйдан чиқади. Буни кўрган Парда шоирнинг тили калимага келмай қолади. У: «Ҳа, эшон бобо, садағангиз кетай, мени татом қилдингиз», дейди. Абдурахим: «Кўркма, Аллоҳ суйган бандасини ҳеч қачон хор қилиб қўймайди», деб шоирни тинчлантиради.

---

¹³⁸ Бунда асосан Нуриддинхон Исломов, Абдурахим Хожанинг невараси Озод Турсунов хотиралари, Азизхўжа Иноятов ва Музейям Солиевалар томонидан тайёрланган «Зулматдаги зиёкорлар «номли рисоласидан фойдаланилди. Қаранг: Иноятов А., Солиева М. Зулматдаги зиёкорлар. Эътиқодини истибодод бука олмаган бухорий зиёлилар ҳаётидан ҳикоялар. Ж – .1.Т.: Ҳиллол-нашр – .2016, Б.180-178.

Қори Абдурахим 1934-1935 йилларда Бухорога қайтиб келиб оила қуради ва 16 нафар фарзанд кўради. 1945 йилда ислом динига бироз эркинлик берилганда, ҳукумат томонидан айрим масжидлар ишлашига рухсат этилади. Ўша даврда Ҳазрат Баҳоуддин масжиди ҳам очилиб, шу масжидда имомхатиб бўлиб иш фаолиятини бошлайди. Олим сахий инсон бўлиб, икки нафар етим қизни ҳам ўз тарбиясига олган. Абдурахим Хожа 1972 йил 29 августда Бухорода вафот этади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, тарихни англаш орқали кишида ҳаётни ва ўзлигини англаш қобилияти шаклланади. Айниқса, буюк аждодларнинг ворислари бўлган, башарият тараққиётига катта ҳисса қўшган миллатга дахлдор инсон қалбида ўтмишини ўрганишга эҳтиёж кучаяди. Унинг миллий ғурури мустақил тараққиёт йўлини танлаган юрт фаровонлиги учун камарбаста бўлишга чорлайди. Аҳмадхон ибн Исмоилхоннинг машаққатли умр йўли унинг асарларида ўз аксини топган. Собиқ Иттифоқ даврида ўтмиши қора қилиб кўрсатилган, маънавияти поймол этилган, маърифатпарварлари тазйиқ остига олиниб, қатағонга учраган миллат фарзандларининг илмий меросини ўрганиш, уларнинг номини тиклаш биз авлодлар зиммасидаги вазифалардан бири саналади.

ХУЛОСА

Юқоридаги маълумотларнинг таҳлили асносида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Марказий Осиё мадрасаларида кенг доирадаги мутахассислар тайёрланган. Битирувчиларнинг аксарияти мударрис, олим, адабиётчи, амалдор, элчи, ҳарбий, имом, рассом, мусиқашунос ва ҳатто маърифатпарвар бўлиб етишган.

Мадрасалар юқори савиядаги илм соҳибларини етиштириш қаторида, миллий ўзликни англаш, ўтмиш анъаналарини қадрлаш, юрт қайғуси-ташвишини ҳис қилишни ҳам бера билган. Бу хислатлар қайсидир маънода жасоратлилик, маърифатпарварлик, фидоийлик билан боғлиқдир. Бу тарихнинг инкор этиб бўлмас ҳақиқати эди. Муҳими, мадрасалар таълимининг бош ғояси бу ахлоқ илмини ўргатиш, гўзал имонли фазилатларга эга бўлиш каби ахлоқий-таълимий масалаларни бош мезон қилиб белгилаган.

Дастлаб илм мажлислари масжидларда олиб борилган бўлса, кейинчалик мадрасаларда таҳсил олина бошланди. Бухородаги «Форжак» ва «Абу Ҳафс Кабир Бухорий», Самарқанддаги «Работи Ғозиён» мадрасалари Марказий Осиёдаги дастлабки мадрасалардан саналади. Мадраса ўқув дастурининг умумий жиҳатлари X-XII асрларда ишлаб чиқилган ва кейинчалик такомиллашиб борган.

Амир Темур ва темурийлар даврида мадрасалар олий маълумот берувчи марказ вазифасини ўтаган. Улуғбек мадрасаларни давлат ҳисобига киритган ва давлат бюджетидан маблағ ажратган. Мадрасаларда камбағалларнинг болалари ҳам ўқиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Улар стипендия ва кийим билан таъминланган. Ўқув йили 8 йилга қисқарган ва ҳафтада 5 кун ўқилган. Улуғбек ўқув дастурларини ҳам янгидан ишлаб чиққан. Янги ўқув қўлланмалар ёзилган. Улуғбек машғулотларни яқка тартибда олиб боришни ман этиб, «жамоа»(гурӯх)ларга бўлиб ўқитиш услубини жорий қилган.

Бухоро XVIII асрнинг биринчи ярми XIX асрда ҳам ўрта

асрлардаги нуфузини саклаб қолган. Ҳатто давлат раҳбарлари ҳам мадрасаларда мударрислик қилган. Жумладан, амир Шохмурод ва Ҳайдарлар даврида мадрасалар гуллаб яшнаган даври бўлганини юқорида келтирилган манбалар тасдиқлайди.

Амир Шохмурод амалдаги ёки бутунлай фаолият кўрсатмаётган вақфларни қайта ишга солди улардан тушган даромад ва қўшимча солиқлардан олинган даромадларни янги масжид, мадраса, хонақоҳ ва мактаблар, зиёратгоҳларни қуриш ҳамда таъмирлашга ишлатди. Шохмурод мадраса талабаларига солиқлардан тушган тушумдан нафақа (стипендия) тўлаган.

Амир Ҳайдар ҳукмронлик қилган даврда илм олиш мақсадида дунёнинг турли ерларидан талабалар Бухорога келган. Амир Ҳайдарнинг ўзи ҳам юзлаб талабаларга таълим берган.

XX аср бошларида ҳам Бухоро Марказий Осиё, Кавказорти, ҳозирги Татаристон ва Бошқирдистон ҳудудлари учун ислом динининг марказларидан бири сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Амирликда 200 дан 400 тагача мадраса мавжуд бўлган.

1920-1930 йилларда мадрасалар «маданий инқилобчилар» томонидан бузиб ташланди. Кўплаб масжид ва мадрасалар, омборхоналарга айлантирилди. Омон қолган айрим мактаб ва мадрасалар бирин-кетин ёпила бошлади. Вақф мулклари мадрасалар тасарруфидан олингани ҳам уларнинг фаолиятига нуқта қўйди. Халқ таълими, ўқитиш тизими ва йўл-йўриқларининг мазмун-моҳияти тубдан «янгича» шаклда ўзгарди, руслаштирилган дастурлар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари яратилди.

2. Мударрис мадрасада дарс бериши учун ушбу лавозимга тайинланиш тартибига кўра, кичик мадрасаларнинг мударриси қозикалон томонидан, йирик мадрасаларнинг мударриси эса, амир томонидан тайинланган ва тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилган.

Мирзо Улуғбек давридан бошлаб мударрис лавозимига номзод махсус «Уламолар ҳайъати»га имтихон топшириши, яъни ўз билимларини исботламоғи лозим бўлган. Мударрислар масъулиятни ҳис қилган ҳолда ўз устларида муттасил ишлаган, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратган ҳамда мураккаб асарларни ўрганишнинг турли усуллари ишлаб чиқилган.

Мадраса мударрисларининг аксарияти ўша мадрасада ишлайдиган мударрислар ҳамда талабалар тавсияси билан тайинланган. Яъни, улар давлат мутасаддилари (ҳоким, қозикалон) номига ариза ёзиб, номзод мударрисни тавсия қилганлар. Мударрислар қўшимча равишда амир «зиёратчилари» сифатида ҳам фаолият юритган. Амир саройидаги салавотхону дуохонларнинг аксарияти мадрасаларда таълим берадиган мударрислардан иборат бўлган. Шўролар даврида кўплаб мударрисларни саводсизга чиқариб, уларга қарши иш очилган.

3. Шундай оғир шароитда ҳам маърифатпарвар олимлар ўз вазифаларини сидқидилдан бажардилар. Маърифатпарвар олимларнинг тазйиқ остига олинган вақтлар Аҳмадхон ибн Исмоилхон беш марта яшаш жойини ўзгартиришга мажбур бўлишига қарамасдан, ёпилган мадраса битирувчиларига яширин тарзда таҳсил бериб ўқишни яқунлатган.

Олимнинг яна жасоратли ишларидан бири – унинг «Тазкиратул инқилоб» асарини ёзишидир. Чунки мазкур рисола айнан шўролар даврида ёзилган бўлса-да, иккала тузумни ҳам ёқламаган. Муаллиф мамлакатда рўй бераётган воқеаларга ҳолис баҳо берган. Яъни чоризм даврини ҳам, шўро тузумини ҳам оқлаб чиқмаган. Аҳмадхон нафақат воқеликни кузатган, балки жараёнга оид газета-журналлар, турли манбаларни таҳлил этган ҳолда воқеаларни баён этган. У дунё сахнасида рўй бераётган ҳодисалардан оммавий ахборот воситалари орқали хабардор бўлиб турган.

4. «Тазкиратул инқилоб» асари эса 1914-1918 йилларда Ўзбекистон, хусусан Самарқанд тарихи, ижтимоий-

иқтисодий, сиёсий, маънавий ҳаётда юз берган воқеа-ҳодисалар, биринчи Жаҳон уруши оқибатлари каби мавзуларни ўз ичига олган. Рисолани ўқиш давомида ундаги воқеа-ҳодисаларнинг аниқ далиллар орқали ёритилиши, муаллифнинг баён услуби китобхон қизиқишини орттиради.

«Тазкиратул инқилоб» асари юртимизнинг яқин тарихи, халқимизнинг қора кунларидан хабар бергувчи муҳим асар ҳисобланади. Собиқ Иттифоқ даврида ўтмиши қора қилиб кўрсатилган, маънавияти поймол этилган, маърифатпарварлари тазйиқ остига олиниб, катағонга учраган миллат фарзандининг бу каби асар ёзиши катта жасоратдан дарак беради.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

4. Абул Бақо Махзум ибн домло Эрназар. Ҳужжату-ллабиб. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №339/1.

5. Аҳмадхон ибн Исмоилхон. Тазкиратул-инқилоб. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №339.

6. Аҳмадхон ибн Исмоилхон. Қарабодин Тайлоқий. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №339/II.

7. Аҳмад ибн Жалолиддин Хожағийи Косоний. Рисолаи бақоийя. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №304/IX.

8. Аҳмад ибн Али ибн Саълаб ибн ас-Саъатий Баъалбекий Бағдодий. Китаб Мажмаъ ал-баҳрайн ва мултақа ан-наййирайн. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №298.

9. Жаъфар ибн Ҳасан ибн Яҳё ибн Ҳасан ибн Саъидал-Ҳиллий. Шароий ал-ислом. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №320.

10. Ёрмуҳаммад ибн Худойдод Самарқандий. Рисолаи тажвид. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №311/VIII.

11. Махзарлар. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №261/1.

12. Махзарлар. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №309/II.

13. Мир Ҳусайн ибн Шохмурод. Маҳозин ат-такво. ШҚМ. Қўлёзма. №51.
14. Носируддин ибн Амир Музаффар. Тухфат аз-зоирин. ТИУ. Манбалар хазинаси. Тошбосма. №101.
15. Низомиддин ибн Муҳаммад Азиз Шоший. Усул аш-Шоший. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №315/1.
16. Нуриддин Абдуррахмон Жомий. Ад-дуррат ул-фохира. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №285/1.
17. Садри Зиё. Мажмуъаи Шарифжон Махдум. ШҚМ. Қўлёзма. №2193.
18. Саййид Али ибн Шиҳобиддин ибн Муҳаммад ал-Ҳамадоний. Захйрату-л-мулук. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №271.
19. Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-Шарийъа. Мухтасарул виқоя. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №261/II.
20. Фатовойи Жўнг. ТИУ. Манбалар хазинаси. -Қўлёзма. №255/Х.
21. Хожа Муҳаммад Порсо. Фасл ал-хитоб. ТИУ. Тошбосма. №34.
22. Шохмурод. Фатовойи аҳли Бухоро. ШҚМ. Асосий фонд. Қўлёзма. №2864.
23. Эшон Махдум. Одоби мунозара. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №273/II.
24. Ҳусайн ибн Олим ибн Абу ал-Ҳасан ал-Ҳусайний. Нузхату-л-арвоҳ. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №273/1.
25. Ҳожи Абдуррахмон Самарқандий. [Дар баёни масофати роҳи ҳаж]. ТИУ. Манбалар хазинаси. Қўлёзма. №310/II.

Архив ҳужжатлари

26. ЎЗР МДА. И-1-жамғарма, 18-рўйхат, 29-йиғмажилд.
27. ЎЗР МДА. И-1-жамғарма, 27-рўйхат, 276-йиғмажилд.
28. ЎЗР МДА. И-3-жамғарма, 1-рўйхат, 361-йиғмажилд.
29. ЎЗР МДА. И-17-жамғарма, 1-рўйхат, 35157-йиғмажилд.
30. ЎЗР МДА. И-18-жамғарма, 1-рўйхат, 3670, 3714-

йиғмажилдлар.

31. ЎзР МДА. И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 108-йиғмажилд.

32. ЎзР МДА. И-36-жамғарма, 1-рўйхат, 3725-йиғмажилд.

33. ЎзР МДА. И-37-жамғарма, 1-рўйхат, 456, 458, 521, 539, 551, 599-йиғмажилдлар.

34. ЎзР МДА. И-47-жамғарма, 1-рўйхат, 328, 333, 333а, 904, 47, 394, 36, 3725, 1391, 202, 489 ва бошқа йиғмажилдлар.

35. ЎзР МДА. И-56-жамғарма, 1-рўйхат, 328-йиғмажилд.

36. ЎзР МДА. И-125-жамғарма, 1-рўйхат, 376, 579, 587, 590, 591, 592, 596-йиғмажилдлар.

37. ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 1-рўйхат, 182, 347, 1018, 1115, 1278, 1279, 1280, 1281, 1282, 1286, 1485, 1681, 1684, 1579, 1581, 1582, 1713, 1729, 1794, 1829, 1888, 1890, 1995, 936, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 1962, 1995, 1585, 1593, 1594, 1597, 1485, 1731, 1732-йиғмажилдлар.

38. ЎзР МДА. И-301-жамғарма, 1-рўйхат, 29-йиғмажилд.

39. ЎзР МДА. И-323-жамғарма, 1-рўйхат, 1-китоб, 27,28,33,34,37,50,59,75, 67,68,69,91,114,-127,128,598,604,744,746,755,1195-йиғмажилдлар.

40. ЎзР МДА. И-323-жамғарма, 1-рўйхат, 2-китоб, 1180,1186,1231,1233, 1236, 1296, 1345-йиғмажилдлар.

41. ЎзР МДА. И-374-жамғарма, 1-рўйхат, 62, 69-йиғмажилдлар.

42. ЎзР МДА. Р-1010-жамғарма, 1-рўйхат, 20-йиғмажилд.

43. ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажилд, 1-варақ.

44. ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажилд, 10-варақ.

45. ТИУ. Манбалар хазинаси. 1-жамғарма, 1-йиғмажилд, 15-варақ.

46. Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси фонди. 13385/11.

47. Бухоро Давлат меъморий-бадиий музей-кўриқхонаси фонди. №1304.
48. Бухоро Давлат меъморий-бадиий музей-кўриқхонаси фонди. №1305.
49. Бухоро Давлат меъморий-бадиий музей-кўриқхонаси фонди. №1306.
50. Бухоро Давлат меъморий-бадиий музей-кўриқхонаси фонди. №1308.
51. Бухоро Давлат меъморий-бадиий музей-кўриқхонаси фонди. №1317.
52. Бухоро вилоят Давлат архиви. 43-жамғарма, 323-йиғмажилд.
53. Бухоро вилоят Давлат архиви. 64-жамғарма, 30-йиғмажилд.
54. Бухоро вилоят Давлат архиви. 227-жамғарма, 12,13,16,20,48,59,72-йиғмажилдлар.
55. Бухоро вилоят Давлат архиви. 237-жамғарма, 4-йиғмажилд.
56. Бухоро вилоят Давлат архиви. 241-жамғарма, 23-йиғмажилд.
57. Бухоро вилоят Давлат архиви. 290-жамғарма, 16-йиғмажилд.
58. Бухоро вилоят Давлат архиви. 303-жамғарма, 8,14-йиғмажилдлар.
59. Бухоро вилоят Давлат архиви. 342-жамғарма, 17-йиғмажилд.
60. Бухоро вилоят Давлат архиви. 459-жамғарма, 1-йиғмажилд.
61. Бухоро вилоят Давлат архиви. 532-жамғарма, 744-йиғмажилд.
62. Бухоро вилоят Давлат архиви. 546-жамғарма, 1-рўйхат, 1,3,8,9,11,13, 14,26,61,146,151,159,342-йиғмажилдлар.
63. Бухоро вилоят Давлат архиви. 548-жамғарма, 644-йиғмажилд.

64. Бухоро вилоят Давлат архиви. 894-жамғарма, 635-йиғмажилд.
65. Бухоро вилоят Давлат архиви. 914-жамғарма, 32-йиғмажилд.
66. Бухоро вилоят Давлат архиви. 1252-жамғарма, 1-рўйхат, 1,3,4-йиғмажилдлар.
67. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 2923-йиғмажилд.
68. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 21-йиғмажилд.
69. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 368-йиғмажилд.
70. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 27-йиғмажилд.
71. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 331-йиғмажилд.
72. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 33-йиғмажилд.
73. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 550-йиғмажилд.
74. Самарқанд вилоят Давлат архиви. ОЦ-1-жамғарма, 7-йиғмажилд.
75. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 22-жамғарма, 6, 18, 19, 20, 21, 23, 33, 61-йиғмажилдлар.
76. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 45-жамғарма, 28, 52, 54, 55, 58, 62, 106, 120, 148, 862-йиғмажилдлар.
77. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 48-жамғарма, 42-йиғмажилд.
78. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 121-жамғарма, 27,28,29,34,42-йиғмажилдлар.
79. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 348-жамғарма, 1,2,3,182,183-йиғмажилдлар.
80. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 349-жамғарма, 3-йиғмажилд.

81. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 404-жамғарма, 1,2-йиғмажилдлар.
82. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 456-жамғарма.
83. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 457-жамғарма.
84. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 458-жамғарма.
85. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 461-жамғарма.
86. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 604-жамғарма.
87. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 830-жамғарма, 7-йиғмажилд.
88. Самарқанд вилоят Давлат архиви. 1843-жамғарма, 3-йиғмажилд.

Илмий адабиётлар

89. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Т.: Маънавият, 2000.
90. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Форс-тожик тилидан тарж. А. Расулевники. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Т.: Фан, 1966.
91. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Шарқ баёзи, 1993.
92. Абдуллаев И. Эски мактабда хат-савод ўргатиш. – Т.: Ўрта ва Олий мактаб, 1960.
93. Абдурашидов З. Устози муаззам. <http://kh-davron.uz/kutubxona/>
94. Абдусаттор Жуманазар. Бир жангчи ва Туркистон академияси. <http://mv-vatanparvar.uz/uz/>
95. Асророва Л. Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ханафий фикҳи. – Т.: Тошкент ислом университети, 2014.
96. Валихўжаев Б. Самарқандда олий таълим мадрасаи олия – университет тарихидан лавҳалар. – Самарқанд, 2001.
97. Вамбери А. Тарихи Бухоро. – 193 б.
98. Домла Камолиддин валий. Тузувчи: Абдулҳамид Абду-

сами ўғли. – Т.: Халқ мероси, 2005.

99. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998.

100. Иноятов А., Солиева М. Зулматдаги зиёкорлар. Ўтиқодини истибдод бука олмаган бухорий зиёлilar ҳаётидан ҳикоялар. 1. – Т.: Ҳилол-нашр, 2016.

101. Ирисов А., А.Носиров, И.Низомиддинов. Ўрта Осиёлик кирқ олим. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1961.

102. Ислом. Энциклопедия: А-Ҳ. / 3. Ҳусниддинов таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2004.

103. Каттаев К. Самарқанд мадрасалари ва илму фан ривож. – Самарқанд: Зарафшон, 2003.

104. Каттаев К. Махдуми Аъзам ва Даҳбед. – Самарқанд: Суғдиён, 1994.

105. Каримов Н. «Босмачилик ҳаракати» қандай бўлган? <http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/488-bosmachilik-harakati.html>

106. Лаффасий. Тазкираи шуаро. – Урганч.: Хоразм, 1992.

107. Маънавият юлдузлари (Марказий осийлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: А. Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 2001.

108. Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи нофеий. (Тожиқ тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Воҳидов Ш., Чориев З.). – Т.: Академия, 2001.

109. Муҳаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1994.

110. Мирзо Олим Махдум Хожи. Тарихи Туркистон. – Т.: Янги аср авлоди, 2009.

111. Раҳмонов Т. Маданий инқилоб: Бухорои шарифга юриш. // Фан ва турмуш, 1994. 3-сон.

112. Раҳмонов Т. Саводсизлик қандай қелиб чиққан? // Гулистон, 1993. 2-3-сон.

113. Саид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. Таҳқиқоти Арки Бухоро. – Т.: Тафаккур, 2009.

114. Совет жамияти тарихи саҳифалари: фактлар, муаммолар, одамлар. – Т.: Ўқитувчи, 1991.
115. Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010.
116. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистон мактаб ва мадрасалар тарихи (XIX аср охири ва XX аср бошлари). – Андижон, 1995.
117. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2000. Ж. I.
118. Ўзбекистон халқлари тарихи. – Т.: Фан, Ж. I. 1992.
119. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Конимех – Мирзоқуш. Таҳрир ҳайъати: М. Аминов, Т. Даминов, Т. Долимов ва б. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2003. Ж. V.
120. Қазоқов Б. Бухоро эски мадрасаларида таълим ва тарбия // Бухорои шариф, 2006. 28 июнь.
121. Ғафуров У. XIX аср Тошкент мадрасалари. <http://fikr.uz/blog/toshkent>
122. Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
123. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000.
124. Абрамов М.М. Исторический очерк Союза «Кошчи» в Самаркандской области. (1920-1027 гг). Дисс.канд.исторических наук. – Самарканд: 1955.
125. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX вв.). – Алматы: Дайк – Пресс, 2004.
126. Альмеев Р. Святые места Бухары. Мазар Хазрат Имам. // Минарет. № 2-3 (12-13) 2007.
127. Аминов Т.М. Становление и развитие системы педагогического образования в Башкирии: Дисс...канд. пед. наук. – Уфа, 1997.
128. Аминов Т.М. Развитие системы профессионального

образования в Башкирии (начало XVII века – до 1917 го-да): Дисс...д-ра пед. наук. – Уфа: 2012.

129. Аминов Т.М., Аминова Л.Я. Мусульманское педагогическое образование в дореволюционной Башкирии // Педагогика. 2002. № 1.

130. Аминов Т.М. Медресе дореволюционной Башкирии как профессиональные (духовные и педагогические) учеб-ные заведения / Исмаил Гаспринский – просветитель народов Востока: Мат-лы межд. НК. – М., 2001.

131. Ахмад Дониш. История мангитской династии. – Перевод, предисловие и примечание И.А. Наджафовой. – Душанбе: Дониш, 1967.

132. Аминов Т.М., В.Л. Бенин. Мусульманское образование в дореволюционной Башкирии. // Образование и наука. 2006. № 3 (39).; Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – С.340.

133. Аминов Т.М. История профессионального образования в Башкирии. Начало XVII века – до 1917 года. – М.: Наука, 2006.

134. Альмеев Р. Святые места Бухары: мазар ходжа Булгар. // http://www.idmedina.ru/books/history_culture/minaret/19-20/almeev.htm

135. Бендриков. К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960.

136. Борнс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с по-дарками великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индской компанейской службы Александром Борнсом, членом Королевского общества / Пер. П.В. Голубкова. Ч. II. -М., 1848.

137. Воспитание, школа и педагогические взгляды в Сред-

ней Азии и Узбекистане со времен Темуридов до I-й половины XIX века // <http://www.ref.rushkolnik.ru/v55607/?download=file>.

138. Вирский М.Н. в 1895 г. о Дюрткульской волости Самаркандского уезда – в «Справочной книжке Самаркандской области», вып. III, Самарканд, 1895.

139. Вильданова А.Б. О состоянии науки в Среднеазиатских городах XVI – первой половины XIX века: (По данным восточных рукописей из фонда ИВ АН УзССР) // Обществ.науки в Узбекистане. 1989. № 7.

140. Вяткин В.Л. в 1904 г. о долине Зеравшана в газ. «Самарканд», № 113.

141. Вохидов Ш.Х. Домулло Икромча Муфти Бухори (1847-1925): жизнь и деятельность. // Иран-наме. №3-4. 2014.

142. Газета. Голос Самарканда. 29.11.1918. №245.

143. Граменитский Д.М. в 1875 г. о Ташкенте в «Туркестанские ведомости», № 30.

144. Джурабаев Д.Х. Изучение политической истории Бухарского эмирата в советский и постсоветский периоды. // Историография, исторические источники, методы исторического исследования.

145. Джурабаев Ж.Х. Бухарский эмират во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. (В письменных источниках) доктора исторических наук. – Душанбе: 2014.

146. Джурабаев Д.Х. Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века. // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 36 (327). История. Вып. 58.

147. Джурабаев Д.Х. Система мусульманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII-начале XIX вв. (по материалам русских источников). // История. Таърих. – С. 210.

148. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И. Демезона и И.В. Виткевича). – М.: Наука, 1983. – С. 46.

149. Зиядуллаев Н., Манохин И. Социалистическая про-

мышленность Советского Узбекистана. – Т.: 1949. – С. 21.

150. Зорина Ю.П. Медресе в регионах дореволюционной России как профессиональные учебные заведения. // Историческая и социально-образовательная мысль. 2014. № 3 (25).

151. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958.

152. Климович Л. Ислам в царской России. Очерки. – М., 1936.

153. Кулчанов Н.С. в 1887 г. о верховьях Зеравшана – в «Сборнике материалов для статистики Самаркандской области за 1887-1888 гг.», вып. I, Самарканд, 1890.

154. Кидирниязов Д.С., Лысенко Ю.М. Власть и мусульманское духовенство ногайцев Северо-Восточного Кавказа в 20-30-е гг. XX в. // Исламоведение. 2014. №4.

155. Маликов А.М. Культура Самарканда в конце XVIII-первой половине XIX в./ Культурно-исторические процессы в Центральной Азии (древность и средневековье). – Алматы: Дайк-пресс, 2012.

156. Мамсиров Х.Б. Модернизация культур народов Северного Кавказа в 20-е годы XX века. – Нальчик: Эльбрус, 2004.

157. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару.– М.: 1975.

158. Наливкин В.П. в 1891 г. о Сыр-Дарьинской области в «Сведениях о состоянии туземных мадраса о Сыр-Дарьинской области о 1890/91 учебном году», – Т.: 1916. – С. 44.

159. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). – М.: Изд. восточной лит.ры, 1958.

160. Остроумов Н.П. Мадрасы в Туркестанском крае. // Журнал Министерства народного образования. Новая серия, Часть VII. – январь. 1907. 12-13.

161. Ремпел Л.И. Далекое и близкое. Бухарские записи. – Т.: 1981.

162. Садриддин Айни. Воспоминания. Перевод с таджик-

ского Анны Розенфельд. Издательство академии наук СССР. – Москва. Ленинград. 1960.

163. Сафаралиев Б.С. Народное образование как показатель социокультурной ситуации в истории Среднеазиатского общества. // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. 2011/2 (26).

164. Справочник Самаркандской области на 1909 годъ. IX. – Самарканд: Типо-Литография Г.И.Демурова. 1908.

165. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР (СВР) / Под ред.: АА.Семенов, Д.Г.Вороненский. Т. VIII. – Т.: Фан, 1967. – 798 с.; СВР / Под ред.: А.Урунбаев, Л.М.Епифанов. Т. IX. – Т.: Фан, 1971. – 599 с.; СВР / Под ред.: Д.Г.Вороненский. Т. X. – Т.: Фан, 1975.

166. Уйсенбаев А.А. Развитие религиозного и светского образования в Ногайской степи на рубеже XIX-XX веков. // Ногайцы: XXI век. Материалы Первой международной научно-практической конференции. – Черкесск: КЧГУ, 2014.

167. Хади Заде Р. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX в. – Сталинабад, 1956.

168. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства, составленное Н.Ханьковым. – СПб., 1843.

169. Хушвактов Нодир Хаким угли. История образовательной системы в медресе Мирзо Улугбека. / «Молодой учёный». №14 (118). Июль. 2016.

170. Чориев А.Х. Народное образование и подготовка педагогических кадров в Узбекистане в условиях советского тоталитаризма: противоречия между системами традиционнo-национальной и советской (20-30-е годы). доктора исторических наук. – Т.: 1998.

171. Эргашев Б. Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате. – Т.: Фан, 1991.

172. Kunits J. Dawn over Samarkand. The rebirth of Central Asia. – New York, 1935.

173. Nur ad-din Abd al-Rahman-i Jami. Al-Durrat Al-Fakhirah.

1.1-илова

ЎзР МДА. И-3-жамғарма,

1-рўйхат, 361-ийғмажилд, 7-8-варақлар.

Бухоро мадрасаларида таҳсил олиш учун хориждан келган талабалар рўйхати (1910 йил мисолида)

№	Талабанинг исми шарифи	Қаердан келганлиги	Қайси мадрасада таҳсил олиши
1	Мулло Мафотих валади Мулло Иброҳим	Перм	Аълам мадрасаси
2	Мулло Хайруллох валади Мулло Санъатуллох	Самара	Ғарибия мадрасаси
3	Мулло Муҳаммад Шо валад Шохимардонқул	Қозон	Говкушон мадрасаси
4	Мулло Ориф валади Мулло Зариф	Марьинка*	Абдулазизхон-мадрасаси
5	Мулло Собир валади Муҳаммадий	Қозон	Абдулазизхон-мадрасаси
6	Мулло Муҳаммад	Қозон	Абдулазизхон

	Форук валади Муҳаммад Шокир		-мадрасаси
7	Мулло Абдурахмон валади Абдурахим	Самара	Турсунжон мадрасаси
8	Мулло Аҳмад Али валади Муҳаммад Шариф	Перм	Турсунжон мадрасаси
9	Мулло Абдурахмон валади Муҳаммад Собир	Қозон	Мири Араб мадрасаси
10	Мулло Муҳаммад Шокир валади -Муҳаммад Вафо	Уфа	Ҳожи Қурбон мадрасаси
11	Мулло Абдунаим валади Мулло -Абдуллоҳ	Уфа	Ҳожи Қурбон мадрасаси
12	Мулло Мир Саййид валади Мулло Зо- кир	Уфа	Ҳожи Қурбон мадрасаси
13	Мулло Хатиб вала- ди Мулло Зокир)улар ака-укалар(	Уфа	Ҳожи Қурбон мадрасаси
14	Мулло Ибодуллоҳ валади Муҳаммад Али	Оренбург	Рашид мадрасаси
15	Мулло Ҳасан- вала- ди Мулло -Абдулҳамид	Самара	Шайхул олам

Изоҳ: Хужжатда «Ф» (нуктасиз) шаклида ёзилган. Агар «Франка», дея ўқилса, бу Бразилиянинг Сан-Пауло штатидаги шаҳар номи бўлиб чиқади. Аммо «М» (шунда ҳам шаҳар номи хато ёзилган) шаклида ўқилса, Украинанинг Донецка туманидаги Марьинка шаҳарчаси тушунилади. Бу эса ҳақиқатга яқинроқ.

1.2-илова

ЎзР МДА. И-3-жамғарма, 1-рўйхат, 361-ийғмажилд, 38-39, 42-варақлар.

Россия фуқароси бўлган талабаларнинг Бухоро мадрасаларига кириши ва яшаши қоидалари

1. Бухоро мадрасаларида таҳсил олиш ҳуқуқига эга бўлиш учун рус фуқаролари бўлган муллабачча(талаба)лар ҳар йили бу ҳақда яшаш жойидан яъни, маҳаллий юқори полиция органидан ёзма гувоҳнома олишлари лозим (Туркистон Генерал Губернаторининг 1910 йил 24 апрелдаги №10 сон циркуляри)

2. 1-бандга мувофиқ олинган гувоҳнома яшаш учун рухсат сифатида хизмат қилмайди.

3. Мадрасаларда ўқиш ҳуқуқи (мадрасаларда яшовчи ва мадрасага келиб кетувчилар учун истисносиз) фақатгина кўлида Эски Бухоро шаҳри полицияси Бошлиғи томонидан бериладиган махсус гувоҳномага эга бўлган рус фуқаролари бўлган талабаларга берилади (рангли бланкада); ҳар бир рус фуқароси бўлган талаба Эски Бухоро шаҳрига келиши билан уч кун давомида биринчи банддаги гувоҳнома ва паспортни тақдим қилиши лозим, улар ўрнига агар унинг аризаси қониқтирилса, унга 6 ой муддатга қизил бланкадаги гувоҳнома берилади.

4. Эски Бухоро шаҳри полиция Бошлиғи томонидан бериладиган гувоҳнома яшашга рухсат сифатида ҳам хизмат қилади, лекин фақатгина Эски Бухоро шаҳри доирасида, агар талаба Эски Бухоро шаҳри тумани доирасидан чиқадиган бўлса, у махсус гувоҳномани Эски Бухоро шаҳри полиция Бошқармасида сақланаётган паспортга алмаштириб олиши лозим.

5. Ўқув йили якунида (6 ой) талабалар мадраса ҳудудида таътил даврида ҳам қолишлари мумкин, фақат бу ҳолатда Эски Бухоро шаҳри полицияси Бошлиғидан махсус рухсатнома олишлари лозим.

6. Талабалар бир мадрасадан иккинчи мадрасага ўтган тақдирда (агар улар фақат маъруза тинглашга келган бўлсалар ҳам) бу ҳақда қайд этиб қўйиш учун маҳаллий полицияга хабар беришлари керак.

7. Барча рус фуқаролари бўлган талабалар гувоҳномани ўзлари билан бирга олиб юришлари ва сўралган вақтда кўрсатишлари лозим бўлади. Гувоҳномани назорат қилиш ҳукуқи қуйидагиларга берилади: рус полицияси лавозимдаги ходимлар, Бухоро ҳукумати, талаба таҳсил олаётган мадраса маъмурияти.

8. Шароит талаб қилган ва лозим топилган ҳолатларда рус фуқароси бўлган талаба мадрасада ўқиш ҳукукидан маҳрум этилади ҳамда Туркистон ўлкасини бошқариш Низомининг 15-моддасига мувофиқ, ўз ватанига қайтариб юборилади.

Тасдиқланган:
Сиёсий Агент
12.12.1917 йил

**ЎзР МДА. «Қушбеги фонди» ҳужжатлари рўйхати
И-126-жамғарма, 1-рўйхат,
1996-йиғмажилд, 1-варақ.**

*Бухоро мадрасаларида даволанган
бемор талаба ва мударрислар рўйхати*

№	Исмлар	Мадраса номи
1	Мулло Қурбон Бухорий	Халифа Худойдод
2	Қори Тўхта	Халифа Худойдод
3	Абдулқодир Махдум	Халифа Худойдод
4	Мулло Нурмуҳаммад Шукур	Қалмоқхон Ойим
5	Қори Дониёл Бухорий	Қалмоқхон Ойим
6	Мулло Мир Муҳаммадий	Қалмоқхон Ойим
7	Мулло Муҳйиддин Хожа Бухорий	Мадрасаи Олий
8	Қори Пирмуҳаммад	Чўбин
9	Мулло Муҳаммад Юсуф	Қалмоқхон Ойим
10	Қори Барот	Чўбин

11	Мулло Абдулкарим Бухорий	Мадрасаи Хиёбон
12	Мулло Имомкул Бухорий	Мадрасаи Хиёбон
13	Мулло Абдулҳалил	Мадрасаи Хиёбон
14	Мулло Сатторкул Қоракўлий	Мадрасаи Хиёбон
15	Мулло Раҳмонберди	Жўйбори Калон
16	Мулло Олимхўжа Балхий	Жўйбори Калон
17	Мулло Муҳаммадали Бухорий	Жўйбори Калон
18	Мулло Хайруллоҳ	Шарофатбонуи Жўйбор
19	Мулло Ҳасан	Шарофатбонуи Жўйбор
20	Мулло Саидахмад Хожа Бухорий	Муҳаммадамин
21	Мулло Аълохожа	Муҳаммадамин
22	Мулло Сўфи	Муҳаммадамин
23	Қори Фахриддин	Муҳаммадамин
24	Мулло Амон	Хуҳакойим
25	Мулло Мунаввар	Музаффархожа

26	Мулло Ҳасан	Мулло Аҳмадхон
27	Мулло Сиддиқ Бухорий	Мулло Аҳмадхон
28	Мулло Шароф Бухорий	Мулло Аҳмадхон
29	Мулло Абдузоҳир	Мулло Аҳмадхон
30	Эшонхожа Бухорий	Мулло Аҳмадхон
31	Мулло Саидхожа Бухорий	Мулло Аҳмадхон
32	Мулло Йўлдош Бухорий	Мулло Аҳмадхон
33	Мулло Иноятуллоҳ Бухорий	Мавлоно Асирий
34	Мулло Содик Бухорий	Мавлоно Асирий
35	Мулло Аълохожа Бухорий	Мавлоно Асирий
36	Мулло Низомиддин Бухорий	Мавлоно Асирий
37	Мулло Шариф Кўлобий	Мавлоно Асирий
38	Мулло Шоҳ Кўлобий	Мавлоно Асирий
39	Мулло Абдулҳолиқ Бухорий	Мавлоно Асирий
40	Мулло Абдулкарим Бухорий	Мавлоно Асирий
41	Мулло Ориф Бухорий	Муҳаммад Али

		ҳожи
42	Мулло Мир Масъуд Бухорий	Муҳаммад Али ҳожи
43	Мулло Аҳмадхожа Бухорий	Муҳаммад Али ҳожи
44	Мулло Бурҳониддин Бухорий	Муҳаммад Али ҳожи
45	Мулло Маҳмудхожа Бухорий	Муҳаммад Али ҳожи
46	Мулло Назруллоҳ	Муҳаммад Али ҳожи
47	Мулло Абдуррозик	Модарихон
48	Камолхожа Бухорий	Модарихон
49	Мулло Абдулғафур Бухорий	Модарихон
50	Мулло Фозил Бухорий	Модарихон

51	Мулло Низомиддин Бухорий	Абдуллахон
52	Мулло Абдулҳаким Бухорий	Абдуллахон
53	Мулло Абдулкарим мударрис	Абдуллахон
54	Мулло Исохожа Бухорий	Абдуллахон
55	Мулло Баҳихожа Бухорий	Абдуллахон
56	Мулло Шаҳобиддин Бухорий	Абдуллахон
57	Мулло Турсунбой	Абдуллахон
58	Мулло Омон Бухорий	Абдуллахон
59	Мулло Абдулазиз	Чўбин
60	Мулло Абулхайр	Чўбин
61	Мулло Бурҳон Бухорий	Чўбин
62	Қори Зухур Бухорий	Чўбин

63	Мулло Абдулкарим	Чўбин
64	Мулло халифа Умар	Миржон Келди
65	Мулло Муҳаммад Мурод	Миржон Келди
66	Қори Рўзи	Миржон Келди
67	Мулло Мир Камол Бухорий	Боркаш
68	Мулло Абдулқодир	Миркон
69	Мулло Абдулҳолик	Миркон
70	Мулло Жабборкул Хатирчиги	Миркон
71	Мулло Эшмурод	Миркон
72	Муҳаммад Махзум Урганчий	Миркон
73	Мулло Жуманиёз Урганчий	Миркон
74	Мулло Ҳасан Бухорий	Миркон

75	Мулло Абдулмўмин Бадахший	Миркон
76	Мулло Аъзам	Миркон
77	Мулло Ҳусайнхожа Урганчий	Миркон
78	Миёнфазл Қайюм	Миркон

1.4.-илова

ЎзР МДА. «Қушбеги фонди».
И-126-жамғарма, 1-рўйхат,
1995-йиғмажилд, 2,3,4,6,7-варақлар.

Салавотхон ва дуохон мударрислар¹³⁹ рўйхати

№	Салавотхон ва дуохон мударрислар рўйхати
1	Ҳожи Мулло Муҳаммад Раҳим
2	Мулло Абдуллоҳ
3	Мулло Ҳамдам
4	Мулло Низомиддин салавотхон

¹³⁹ Ушбу жадвалда ҳужжатларда келтирилган исмлар олдида» мударрис ,«деб ёзилган номларгина олинди .Кўплаб мударрисларнинг номига бу сўз қўшилмаган бўлиши ҳам мумкин.

5	Мулло Абдужаббор
6	Мулло Ўрун
7	Мулло Абдунназар
8	Домло Аҳмад Хатиб
9	Домло Абдуллохожа
10	Домло Абдуллоҳ муфти
11	Домло Муҳйиддин
12	Домло Шароф
13	Мулло Насруллоҳ Махдум
14	Мулло Жалолхожа
15	Мулло Муҳаммад
16	Мулло Тохир Хожа
17	Мулло Тўхтамиш
	Мулло Абдуллоҳ
18	Мулло Ҳабибуллоҳ Хожа
19	Мулло Алихожа муфти
20	Мулло Ҳусайн
21	Мулло Камол
22	Мулло Мўминхожа
23	Мулло Тохирхожа

24	Мулло Абдулвоҳид
25	Мулло Чоршанба
26	Мулло Жўра
27	Мулло Ҳотам
28	Мулло Муҳаммадамин
29	Мулло Мўминхожа
30	Мулло Ҳожи Хожа
31	Мулло Дўстмуҳаммад Хатиб
32	Мулло Бурҳониддин
33	Мулло Мукаррамхожа
34	Халифа Мулло Саййидхожа
35	Мулло Миржон
36	Мулло Собир
37	Домло Абдулҳалим
38	Домло Шариф
39	Домло Муҳаммад Шариф
40	Домло Убайдуллоҳ
41	Домло Абдусаттор араб
42	Мулло Берди
43	Мулло Тиллахожа

44	Мулло Ой Муҳаммад
45	Мулло Абдуллауф
46	Мулло Камол
47	Мулло Мўминхожа
48	Мулло Абдулазиз Махдум
49	Эшони Аълам
50	Мулло Абдулазиз муфти
51	Мулло Жалолхожа
52	Мулло Қавомиддин
53	Мулло Абдурауф
54	Мулло Комил
55	Мулло Жума
56	Мулло Қурбон
57	Мулло Хўжаназар
58	Мулло Одил
59	Мулло Носир
60	Мулло Элмурод

**ЎзР МДА. И-126-жамғарма, 1-рўйхат,
1967-йиғмажилд, 2, 3-варақлар.**

Ўн нафар вафот этган «Саҳиҳхон»лар рўйхати

№	Исми	Лавозими
1	Мулло Умаркул	мударрис
2	Мулло Қорабой	мударрис
3	Мулло Жалолиддин	мударрис
4	Мулло Шермухаммад	мударрис
5	Мулло Абдурахим	мударрис
6	Мулло Салоҳиддин	кўрсатилмаган
7	Мулло Саломатхўжа	кўрсатилмаган
8	Мулло Берди	кўрсатилмаган
9	Мулло Ғуломиддин	кўрсатилмаган
10	Мулло Абдурахмон	кўрсатилмаган

Ўн нафар «Саҳиҳ»ни ўқийдиганлар рўйхати

№	Исми	Даражаси) китобни тўлиқ ўқиганлиги(
1	Мулло Чоршанба	хатм қилган
2	Мулло Абдулжаббор	хатм қилган
3	Мулло Одил	хатм қилган

4	Мулло Насриддин	хатм қилган
5	Мулло Бердимурод	хатм қилган
6	Мулло Исохожа	хатм қилган
7	Мулло Элмурод	хатм қилган
8	Мулло Абдулхамид	хатм қилган
9	Мулло Шокир	хатм қилган
10	Мулло Ўзбек	хатм қилган

***Амир Арки меҳмонхонасида «Саҳиҳи шариф»ни
ўқиган саҳиҳхонлар рўйхати***

№	Исми	Лавозими	Иш ҳақи
1	Мулло Саъдуллоҳ судур	муфти	250танга
2	Мулло Аҳмад Махдум	муфти	250танга
3	Мулло Йўлдош	муфти	250танга
4	Мулло Сиддиқ Хожа	муфти	250танга
5	Мулло Юнус	муфти	250танга
6	Мулло Абдуррозик	муфти	250танга

7	Мулло Абдулкарим	муфти	250танга
8	Мулло Худойқули	муфти	250танга
9	Мулло Исо Махдум	муфти	250танга
10	Мулло Абдулазизхўжа	шайх	250танга
11	Мулло Ибодуллохўжа	шайх	250танга
Жами 750 2 :танга			

Саҳиҳхон Банораспўш мударрислар рўйхати

№	Мударрис исми	Мадрасалар
1	Мулло Абдулжалил судур	Жаъфархожа
2	Мулло Иноятуллоҳ Хожа	Модарихон
3	Мулло Аълохўжа	Ойпоччо биби
4	Мулло Маъсумхўжа	Аскари
5	Мулло Нурмуҳаммад	Бобойи Ол
6	Мулло Имомиддин	Пир...
7	Мулло Абдуллоҳ	Искандархон

8	Мулло Икром	Олимхон
9	Мулло Абдуррозик	Жаъфархожа
10	Мулло Файзи	Хожа Порсо
11	Мулло Раҳматуллоҳ	Модарихон
12	Мулло Муҳаммад Зокир	Нақиб
13	Мулло Исмоил Хожа	Хонақоҳи- Девон-беги
14	Мулло Фатҳуллоҳ	Жаъфархожа
15	Мулло Мухторхўжа	Ғарибия
16	Мулло Убайдуллоҳ Хожа	Исмоилхожа
17	Мулло Раҳимберди	Калобод
18	Мулло Муҳаммад Юсуф	Асирий
19	Мулло Муҳаммадсиддик	Жаъфархожа
20	Мулло Абдулжалил	Муҳаммад Назар Парвоначи
21	Мулло Муҳаммадамин	Абдуллахон
22	Мулло Муҳаммад Собир	Жаъфархожа
23	Мулло Абдулкайюм	Ойпоччо биби
24	Мулло Саййид Мурод	Жаъфархожа
25	Мулло Муҳаммад Ҳусайн	Жаъфархожа
26	Мулло Абдулазиз	Жаъфархожа

27	Мулло Абдулжаббор	Жаъфархожа
28	Мулло Жалолиддин	Жаъфархожа
29	Мулло Мусо	Жаъфархожа
30	Мулло Абдуннабий	Жаъфархожа
31	Мулло Муҳаммад Шариф	Жаъфархожа
32	Мулло Дўст Муҳаммад	Болойи Ҳавз
33	Мулло Абдуллоҳ	Жаъфархожа
34	Мулло Турдикул	Жаъфархожа
35	Мулло Исмоилхўжа	Жаъфархожа
36	Мулло Шох	Калобод
37	Мулло Авиз	Мулло Эрназар
38	Мулло Мавлон Махдум	Жаъфархожа
39	Мулло Абдулҳаким	Жаъфархожа
40	Мулло Тоҷиддин	Халифа Ниёзкули
41	Мулло Нусратуллоҳ Махдум	Жаъфархожа
Ҳар бир мударрис 200 тангадан жами: 200 8 танга олган .		

1.6-илова

**ЎзР МДА. И-47-жамғарма, 1-рўйхат,
394-йиғмажилд, 10-11-варақлар.**

Генерал-лейтенант
Барон Вревский тасдиқлаган.
14 март 1894 йил.

**Туркистон вилоятидаги мадрасаларнинг катта
мударрислариға берилган ва аларға буюрулгон хизмат ху-
сусида тайин бўлгон дастурул амал**

1

Ҳар бир мадрасанинг мударриси икки ва ё иккидин зиёда бўлса шундоғ мадрасани онинг катта мударриси бошқариб турадур.

2

Мадрасанинг мударриси бир бўлса анга катта мударриснинг ҳукумати бериладур.

3

Ҳар бир мадрасанинг кичик мударрислари, мутаваллилари ва муллолари ўз мадрасасининг катта мударрисиға итоат қилиб онинг низомиға мувофиқ қилгон талаб ва формойишларини бажо келтурсалар керак (яъни лозим. Л.А.)

4

Ҳар бир мадрасанинг катта мударрисиға лозимдурки мадрасалар устидин қараб тургон инспектурнинг ва ҳам бошқа руссия мансабдорларининг низомға мувофиқ қилгон фармойишларини бажо келтургай.

5

Мадрасада пайдо бўлгон ҳар қандоғ воқеа ва ҳодисаларнинг хабарини ул мадрасанинг катта мударриси таъхир қилмасдин инспектурға еткуруб турса керак (туриши лозим. Л.А.)

6

Мадрасада истиқомат қилиб тургон одамларнинг бири мурги муфожотдин яъни, ногаҳон ўлса ва ё мадрасанинг иморатиға ўрт пайдо бўлса(ёнғин. Л.А.) ёки бошқа бул тариқа шақоват ва фалокат мадрасаға тушса катта мударрис ул

воқеанинг хабарини ҳам инспектурға ва ҳам уезд ҳокимиға ёки участкавой пристафиға еткурса керак.

7

Ҳар бир мадрасанинг катта мударриси ҳар йил жаддий(декабрь. Л.А.)нинг аввалида ўз мадрасасининг мударрис, мутаваллий ва муллоларининг ном дафтарини қилиб муллоларининг қайсиси адно, қайсиси авсат, қайсиси аъло эканини, муллоларнинг ҳар қайсиси аднолик, авсатлик ва аълолик даражасидаги китобларни неча йилдин бери ўқуб турғонини зикр айлаб мазкур дафтарни инспектурға юборса керак.

8

Катта мударриснинг ўз мадрасасининг вақфларидин ва ул вақфларининг маҳсулотидин хабари бўлмаса ул хабарни мадрасанинг мутаваллийсидин талаб қилса, онга жоиздур.

9

Ҳар йил ҳут(февраль. Л.А.)нинг аввалида катта мударрис инспектурға маълум қилса керакки, ўтган йили мадрасанинг жами авқофидин қанча маҳсулот бўлди. Ва ул маҳсулотдин мударрис, мутавалли, муллолар ва бошқа аҳли мадраса ўртасида қанча пул тақсим қилинғондур деб ва яна мадраса авқофининг кўпайгани ва камайганидин ҳам мазкур фурсатда инспектурға хабар берса керак(бериши лозим. Л.А.).

10

Мадрасанинг шупрулуб озода тутмакликни онинг катта мударриси эҳтиёт қилиб турса керак.

11

Ва яна мутаваллий мадрасанинг шикасту рехтини бақадар зарурат барвақт қилғонини катта мударрис эҳтиёт қилиб турса керак. (яъни, катта мударрис мутаваллининг мадраса биносини ўз вақтида таъмирлаб туришини назорат қилиши керак. Л.А.)

12

Мадрасанинг шикасту рехтиға ва ҳам мадрасанинг вақф саройи, дўкони, ҳаммоми ва бошқа шул тариқа вақф иморат-

88

ларининг шикасту рехтиға кетган пулнинг ҳисобини инспектурға манзур айламоқ учун мутаваллидин талаб қилмоғи катта мударрисға жоиз ва раводур.

13

Мадрасанинг кичик мударрислари мударрислик лавозимотини бажо келтурганларини катта мударрис эҳтиёт қилиб турса керак.

14

Мадрасанинг кичик мударрислари, мутаваллилари ва муллолари ўртасида жангжолу хархаша пайдо бўлса, катта мударрисга лозимдурки аввалан жангжол қилишқонларнинг ўрталариға сулҳ тархини солғай. Аммо вақтики сулҳ тўғрисиға қилгон саъйи судманд бўлмаса, ул жангжолнинг хабарини инспектурға еткуруб ондин раҳбарлик сўраса керак.

15

Бирор мадрасанинг катта мударриси таҳсил вақтида касал бўлуб қоғони учун ва ё бошқа бир жиҳатдин онга лозим хизмат ишини бажо келтурмакка ожиз келса, бетаъхиру тавфиқ инспектурға маълум қилса керак.

16

Янги келадурғон муллоларни мадрасаға киргузуб оларға хужра олиб бермаклик катта мударриснинг ихтиёрида бўладур. Аммо ул муллоларнинг ёши ўттуздин катта бўлмағонни эҳтиёт қилиб турса керак. Ва яна лозимдурки мадрасаға янгидин кирган муллоларнинг ким эканлигинин ва аларнинг ватанлари қайда эканидин огоҳ бўлғай.

17

Муллоларнинг тарки истиқомат, тарки дарс ва ҳар хил бехуда ишлар қилмаслиғини катта мударрис эҳтиёт қилиб туррадур.

18

Муллоларнинг ҳар бири адноликда, авсатликда ва аълоликда яъни, ҳар бир даражадаги китоб ўқушида етти йилдин кўп туруб қолмаслиғини катта мударрис эҳтиёт қилиб тура-

дур.

19

Бирор мулло муддат олти ой ва ё олти ойдин зиёда тарки истиқомат қилса ёки агарчи мадрасада истиқомат қилса ҳам. Аммо тарки дарс этса яъни, ўз мударрисидин ўқумай юрса шундоғ муллонинг мадрасадин ахрож қилинмоққа сазовор эканлигини катта мударрис инспектурға маълум қилса керак.

20

Мадрасалар, муллолар ва бошқа аҳли мадрасанинг ўртасида вазифа тартибға мувофиқ тақсим қилинғонини катта мударрис эҳтиёт қилиб турадур.

21

Вазифа (стипендия Л.А.) фақат ўз мадрасасининг мударрисларидин ўқуб турғон муллоларға берилганини ва мазкур мударрислардин ўқумай юрган муллоларға вазифа аслан берилмаганини катта мударрис эҳтиёт қилиб турса керак.

22

Ҳар йил таҳсил вақтининг охирида катта мударрис ўз мадрасасининг бошқа мударрислари билан биргалашиб адноликдин авсатликка ва авсатликдин аълоликка ўтмакка лаёқати бор муллоларға имтиҳон қиладур.

23

Маркаларға сарф қилинмасун деб жамиъ мударрисларға ижозат берилгандурки, инспектурға юбориладурғон хатларини тегишли уезд ҳокимларининг маҳкамаларидин юборғайлар.

24

Бирор мударрис ушбу дастурул амалда тайин қилинғон хизмат ишларини бажо келтурмаса инспектурдин таъзир топадур.

25

Инспектур бирор мударрисга усти устиға уч мартаба таъзир қилса, шундоғ мударрис тартибға мувофиқ ўрнидин ихрож қилинса керак.

Бош инспектор: О.Коренский

90

ГЛОССАРИЙ

А

Абдуллахон мадрасаси – Бухородаги Қўш мадраса ансамблининг шимолий қисмида жойлашган. Меъмори номаълум, Абдуллахон II қурдирган (1588-1590). Тузилиши одатдаги мадрасалардан анча фарқ қилади. Ҳовли атрофини икки ошёнли хужралар ўраб туради. Ҳар икки томонида баланд пештоқ жойлашган. Пештоқлар орқали ичкари хоналар ва хонақоҳга ўтилади. Мадрасанинг катта пештоқи жанубга қараган. Пештоқ қанотлари ва гулдасталар сиркор безаклар билан пардозланган. Дарвозадан ўтиб, икки ёқдаги катта хоналар – дарсхона ва масжидга кирилади. Абдуллахон даври меъморлиги етук намунаси бўлган бу Мадраса Бухоро меъморчилигининг 16-асрда эришган барча ижодий ютуқларини намоёйиш этади.

Аввали илм – бошланғич таълим

Авсат – ўрта

Адно – қуйи

Анархизм – юн. Анархиа-ҳокимиятсизлик, бебошлик. Раҳбар сифатида фақат алоҳида шахснинг хоҳиш-иродасинигина тан олиб, ҳар қандай ҳокимият ва давлат тузумини рад этувчи жамият тўғрисидаги таълимот. Илмий назария сифатида анархизм кейин пайдо бўлган. Немис файласуфи К.Шмидт (Штирнер), француз олими П.Прудон, россиялик М. Бакунин унинг назариётчилари ҳисобланади.

Аъло – олий

Аълам – Бухоро амирлигидаги таниқли олимларга бериладиган илмий даража.

Б

Банораспўш – Банорас киядиганлар бўлиб, улар 200 нафарни ташкил этган. Бу жамоа вакиллари муфтийлик мансабига тайинланганлар. Уларни яна «авсата тадриси» – ўрта мударрислар ҳам дейишган.

Бекасабапўш – «асфал тадриси», яъни паст даражадаги мударрислар.

Бошқирдистон – Россия Федерацияси таркибидаги республика. Конституцияси 1993 йил 24 декабрда қабул қилинган. Пойтахти – Уфа шаҳри.

Булғор – Болгария

В

Вақф – луғатда «тўхтатиш», «турғизиш» маъносини англатиб, шариатда эса, муҳтож кишилар учун мол-мулкни доимий ижтимоий таъминотга аташга айтилади. Яна «Вақф» бирор киши томонидан мадраса ёки масжид учун инъом қилинган мулк бўлиб, у хужжатлаштирилиб берилади. Вақф қилинган мулкдан мадраса мударрислари ва талабалар ёки масжидда хизмат қиладиган ходимлар фойдаланишган. Вақф қилинган мулк сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин эмас эди.

Д

Дарғом ариғи – Зарафшон дарёсидан сув оладиган қадимги канал. Равотхўжа кишлоғи яқинидаги тўғондан бошланиб, Улус чўлигача давом этади. Тарихий манбаларда каналнинг мил. ав. 5-4 асрларда қазилганлиги қайд қилинган. Клавдий Птолемей тузган картада (2-аср) Дарғом канали «Dargomanīy» дейилган. Қадимда каналнинг бош тўғони бир неча марта хароб бўлган. Новларига кўрғошин ётқизилган бош тўғон 1220 йилда Чингизхон томонидан буздирилган. 18-асрдаги сув тошқинлари тўғонни бир неча марта ювиб кетган. 20-30 йилларда бош тўғон қайта тикланди, сув таксимловчи кўшимча тўғонлар қурилди. Дарғом канали Янги Дарғом, Эски Дарғом ва Айланма Дарғом каналларини ўз ичига олади.

Қашқадарё вилоятига Дарғом каналидан сув Эски Ангор канали орқали берилади. Самарқанд шахрига сув Шовдар ва Боғи шамол тақсимлагичлари орқали олинади. Умумий узунлиги 100 км.

Даҳяк – ушр

Доруш-шифо мадрасаси – Субхонкулихон 1697 йилда 18 хужрали қилиб барпо эттирган. Мадрасанинг қошида касалхона, дорихона ҳамда кутубхона бўлган. Бир нечта ходимлар дори тайёрлаш билан шуғулланган.

Ё

Ёш бухороликлар – Туркистонда жади́дчилик ҳаракатининг кучайиши натижасида ундан Бухорода «Ёш бухороликлар» (1910) ва Хивада «Ёш хиваликлар» (1914) партиялари ажралиб чиқди. Бухородаги жади́дчилик ҳаракати Туркистон ўлкасидагига нисбатан оғир ижтимоий-сиёсий шароитда юзага келган эди. Унинг таркиби асосан Бухородаги шаҳар аҳолисининг тараққийпарвар қисми: зиёлилар, талабалар, майда дўкондорлар ва маъмурлар, хунармандлар ва савдогарлардан иборат эди. Жади́д – тараққийпарварлари иқтисод ва давлат бошқаруви соҳасида бир қатор талаблар чунончи, солиқларни камайтириш, мамлакат миқёсидаги маданий ва маърифий ўзгаришлар яшаш талаби билан чиқишган эди. Улар дастлаб Бухородаги амирлик тузуми доирасида ислохотлар жорий қилмоқчи бўлишди.

Бухорода жади́дчилик ҳаракатининг таниқли намояндалари Абдулвоҳид Бурҳонов (1875-1934), Мукоммил Бурҳонов (1884-1937), Садриддин Айний (1878-1954), Фитрат (1886-1938), Файзулла Хўжаев (1896-1938), Усмон Хўжа (1878-1968), Отаулла Хўжаев (1880-1937), Абдулқодир Муҳиддинов (1892-1934), Мусожон Саиджонов (1893-1937) бўлишган. Бухоро амирлиги ҳудудида илк янги усул (жади́д) мактабини Мулла Жўрабой очган. Ёш бухороликлар Бухорода «Маърифат» кутубхонаси ва «Баракат» ширкатини тузишиб, китоблар

нашр қилиш ва хорижда чиқарилган турли адабиётлар, газета-журналларни Бухорода тарқатиш билан шуғулланганлар. Ёш бухороликлар партияси вакиллари фақат Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, Миср мамлакатларидаги ёшлар ҳаракатлари вакиллари билан ўзаро алоқада бўлиш билан чекланмасдан, Россия империясида мавжуд бўлган турли мусулмон партиялари ва ташкилотлари билан ҳам муносабат ўрнатишган. Тарихий адабиётларда ёш бухороликлар билан Қрим ва Қозонда фаолият кўрсатаётган қрим-татар ҳамда татар жадинлари ўртасидаги муштарак алоқалар бир қадар ёритилган.

Ёш хиваликлар – XX аср бошларида Хива хонлигида жадинчилик бир қадар бошқачароқ тарихий шарт-шароитда вужудга келган. Жадинчилик бу ерда асосан иккита оқимдан иборат бўлди. Унинг ўнг оқими хонликда ривожланаётган савдо-саноат корхоналари эгалари ҳамда йирик бойларнинг вакиллари ўзига бирлаштирган эди. Бу оқимга Хива хони Асфандиёрхоннинг Бош вазири Ислохўжа (1872-1913) бошчилик қилган. Жадинчилик ҳаракатининг ўнг оқими ўз олдида мамлакатда хон ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказиш орқали эркин бозор муносабатларининг ривожланишига кенг йўл очиб беришни мақсад қилиб қўйган эди.

Хива хонлигида жадинчиликнинг сўл оқими эса майда сармоядорлар, хунармандлар ва халқнинг турли табақа вакиллари бирлаштирган бўлиб, қозикалон Бобоохун Салимов (1874-1929) унинг раҳбари эди. Улар Хива хонлигида янги усул мактаблари ташкил қилиш орқали халқ оммасининг сиёсий фаоллигини ўстириш мақсадини қўйишган. 1904 йилда хонликда «Жамияти хайрия» тузилиб, унинг кўмаги билан Хива шаҳрида ўша йилнинг 10 ноябрида дастлабки жадин – янги усул мактаби очилди. Бироқ Биринчи жаҳон урушигача Хива жадинларининг ягона маркази ва дастурий ҳужжатлари бўлмаган. Бухородаги жадинчилик ҳаракатидан «Ёш бухороликлар» партияси ўсиб чиққан бўлса худди ана шундай жара-

ён Хивада 1914 йил августда такрорланди. «Ёш хиваликлар» партияси жадидларнинг сўл оқимидан вужудга келган ва унга Полвонниёз Юсупов -(Полёзхожи Юсупов, 1861-1936) раҳбарлик қилди. Жуманиёз Бобониёзов, Бобожон Ёқубов, Жуманиёз Султонмуродов, Бекжон Раҳмонов, Назир Шоликоров, Султонқори Жуманиёзов, Худойберган Девонов, шунингдек, Бобоохун Салимов, Хусайнбек девонбеги Матмуродов, Муҳаммадёрхўжа Абдуллаев «Ёш хиваликлар» партиясининг фаоллари бўлишган. Партиянинг эълон қилинган дастурида хон ҳокимиятини чеклайдиган ислохотлар ўтказиш, мамлакатда конституцион монархия ўрнатиш, халқни маърифатли қилиш мўлжалланган.

1917 йил 5 апрелда Хива хони Асфандиёрхон «Ёш хиваликлар» партияси йўлбошчилари тақдим этган манифестни имзолашга мажбур бўлган. Манифестда янги усул (жадид) мактаблари очилиши, мамлакатда темир йўл, почта ва телеграф қурилиши, давлат хазинаси назорат остига олиниши, барча амалдорларнинг сайланиши ва мояна билан таъминланиши, бутун аҳолининг шарият олдида тенглиги таъкидланган.

Ж

Жўйбори Калон – Ҳозирги Бухоро шаҳрининг жануби-ғарбидаги Жўйбор мавзеи жойлашган ҳудуд шайбонийлар сулоласидан Абдуллахон II (хукмронлик даври 1557-1598) фармони билан Бухоро девори қайта қурилгач, шаҳарга кўшиб олинади. Мавзе таркибида Жўйизор, Дасторбандон, Чақар, Жаъфарон маҳаллалари бўлган. Бу ерда масжид, мадраса, хонақоҳ, сардоба, ҳовуз каби иншоотлар қурилган. Солорҳаж (ҳажга борувчилар бошлиғи) дарвозаси ҳам шу мавзеда жойлашган. Ҳажга борадиган бухороликлар шу дарвозадан чиқишган. Кейинги асрларда у Қоракўл дарвозаси деб номланган (ҳозиргача шаҳарда сақланиб қолган ягона дарвоза).

XV-XVI асрларда Бухоро машойихлари нақшбандия

тариқатини янгича шароитларда ривожлантирдилар. Машхур Чор Бакрнинг авлодлари – Жўйбор хожалари ана шулар жумласидан. Улар шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида тарих саҳнасига чиқиб, кейинги юз эллик йил давомида Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётига фаол аралаша бошладди.

«Жўйбори Калон» мадрасаси Субҳонқулихон даврида, яъни, XVII аср охири – XVIII аср бошларида Бухоро ҳокими Абдулазизхон фармони билан барпо қилинган. Мадрасанинг қурилишига Абдулазизхоннинг онаси Ойпошшабиби бошқош бўлган. У ниҳоятда маърифатли, тақволи аёл бўлиб, мадраса учун маблағ аямаган. Мадраса билан бир қаторда «Волидаи Абдулазизхон» жоме масжиди ҳам қад кўтарган. Шунингдек, мазкур икки бино оралиғида ҳовуз – «Хавзи Нав» ҳам қурдирилган.

«Жўйбор» сўзи Ойпошша бибининг наслига ишора бўлиб, «юксад мартабали», «улуғ мавқели» каби маъноларни англатади.

Советлар даврида мадрасадан турли мақсадларда фойдаланилган. Натижада ташландиқ ҳолатга келган. 1992 йил 1 сентябрда мадраса иш фаолиятини қайта тиклади.

Билим юрти биноси масжид, маънавият, информатика, ўқув хоналари, талабалар учун ётоқхона, маъмурий хоналар, ошхонадан иборат. Ўқув масканининг информатика хонаси замонавий компьютер ва кўргазмали қуроллар билан жиҳозланган. Талабалар дарс жараёнида диний ва дунёвий фанларни компьютерлар ёрдамида ўзлаштиришади.

И

Ижмоъ – сўзи луғатда икки хил маънони ифода қилади: Биринчиси – бир ишга азми қарор қилиш маъноси. Арабларда «Фалончи бир нарсага ижмоъ қилди» дейилса, ўша нарсага азму қарор қилгани тушунилади.

Иккинчиси – иттифоқ қилиш маъноси. Арабларда «қавм

бирор нарсага ижмоъ қилди», деган гап қавмнинг ўша нарсага иттифоқ қилгани маъносини билдиради. Бу икки хил маънонинг орасидаги фарқ шуки, биринчисида иш бир тарафдан содир бўлади. Иккинчисида эса, бир неча тарафдан содир бўлади. Истилоҳда эса Муҳаммад с.а.в.нинг вафотларидан сўнг бирор асрда мужтаҳидларнинг шаръий ҳукмга қилган иттифоқи «Ижмоъ» дейилади.

Илми баён – нозик маъноларни баён қилиш (риторика).

Илми калом – нақлий масалани ақлий далиллаш, исбот қилиш.

Илми мантиқ – сўз маъносидаги мазмун.

Илми маоний – баён этиш бўлиб, бирор нарса ёки ходисанинг моҳиятини, мазмунини ечиб берувчи илм.

Илми муаммо – бадий санъат тури бўлиб, шеърятдаги масала ва рамзларни ечиш усули.

Илми мунозара – мунозара, баҳс, муносабат ифодаси.

Илми муҳозирот – латифагўйлик, ҳозиржавоблик, зукколик.

Илми наср ва иншо – ёзма иш тури, услуби, мактуб, ёзув саводхонлиги.

Илми таҳлил – мунозара, баҳс, муносабат ифодаси.

Илми фасоҳат (илми балоғат) – чиройли, ўринли сўзларни қўллаш.

Илми шарҳ – тафсир.

Илми қироат – оҳанг ва сўз талаффузи орқали қироат.

Илми ғариба (ғариб) – кам сўз кенг маънони ифодалаш, акс эттириш.

Иттифоқи муслимин – 1917 йил 20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойи «уламочилар» билан «Шўрои исломчилар» ўртасидаги узоқ баҳсларга қарамай, ниҳоят, келишиш ва муро-са йўлини топди. Қурултойда «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», «Турон» ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон минтақаси учун умумий

бўлган «Иттифоқи муслимин» деган сиёсий партия тузишга қарор қилинди.

К

Каргал – Бошқирдистондаги Чекмагушев туманидаги қишлоқ номи. 2002 йил аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра, татарлар 59%, бошқирдлар эса 41% ни ташкил этади.

Кўкалтош мадрасаси – Бухородаги меъморий ёдгорлик. Бухоро хонининг вазири Қулбобо Кўкалдош қурдирган (1568-69 й.). Лаби Ҳовуз ансамблининг шимолида жойлашган. Пештоқини безатиб турган қошинлар сақланиб қолмаган. Мадраса ҳовлисига 5 гумбазли миёнсарой орқали кирилади. Мадраса ҳовлиси узун (42х37 м), ўртага янги иморат 1929 йил қурилган. Ҳовли атрофи 2 қанатли 160 хужра билан ўралган. Ён томонидаги хужраларнинг пастки қанатига (ташқи деворларида) хонани ёритиш учун панжаралар ўрнатилган. Пештоқининг икки ёнидаги масжид ва дарсхона олдида икки қаватли уч қисмга ажратилган чуқур равоқлар ва бурчакларидаги гулдасталарда Бухоро меъморлигига хос қадимги миллий анъаналар акс эттирилган.

Кўкалтош мадрасасида Садриддин Айний таҳсил кўрган, у яшаган хужра музейга айлантирилган ва экспонатлар билан жиҳозланган. 1960-70 ва 1995-97 йилларда таъмирланган. Бухоро вилоят «Олтин мерос» жамғармаси жойлашган.

М

Мадраса – арабча «дараса» («ўрганмоқ») мусулмонларнинг ўрта ва олий ўқув юрти.

Маноқиб – фазилатлар, ёднома. Маноқиб юксак фазилатли, валий ва ўзига хос хислат эгаларининг таърифу тавсифи берилган китоб.

Марьинка – Украинадаги шаҳар.

Миёнкол – сўзи айрим манбаларда миён-ўрта; кол-яйдоқ, тақир, кимса юрмайдиган тақир, очиклик деган маънони англатади.

Мири – беш тийинлик чақа. «Чўнтагида бир мири йўқ» ибораси ҳам ҳозиргача ишлатиб келинади.

Мири Араб мадрасаси – мадраса 1530-1536 йилларда Мири Араб номи билан танилган Шайх Абдулла Яманий раҳбарлигида қурилган. Мири Араб мадраса қурилишини охирига етгаза олмаган. 1536-йил бошида вафот этган ва унинг васиятига кўра куёви Шайх Закариё қурилишни охирига етказган. Мири Араб мадрасаси жаҳонга танилган йирик диний олий мадрасаларидан ҳисобланади. Мадраса Минори Калоннинг қаршисида жойлашган. Бош тарзи улкан пештоқли, дарвозаси орқасида беш гумбазли миёнсарой, икки ёнида баланд гумбазли кенг дарсхона ва масжид, гўрхона жойлашган. Мадрасанинг умумий тарҳи 68,5x51,8м, ҳовли 35,4x31,3м, дарсхона 8x8м. Ҳовлиси тўртбурчак шаклда бўлиб, атрофини олди равоқли, икки айвонли 114 хужра ўраб туради.

Мискин – Пайғамбаримиз (с.а.в.) «мискин»ни бундай таърифлаганлар: «Мискин эшикма-эшик юриб, бир-икки дона хурмо, икки луқма таом олиб юрадиган тиламчи эмас, ҳақиқий мискин ўзини боқолмайдиган, садақа сўраб юрмайдиган, одамлар унинг ҳолидан хабарсиз бўлишганидан унга садақа беришмайдиган кишидир» (Имом Бухорий, Имом Муслим ривояти).

Имом Абу Ҳанифа: «Хоҳ тупроқли (хор) мискин» мазмунли Балад сурасининг 16-оятини каримаси ва мазкур ҳадисга асосан мискин фақирдан ҳам муҳтожроқ кишидир, деганлар.

Монархизм – монархияни барпо этиш, сақлаш ёки қайта тиклаш мақсадидаги ижтимоий-сиёсий ҳаракат.

Модарихон мадрасаси – Бухородаги Абдуллахон мадрасаси қаршисида жойлашган меъморий ёдгорлик(1566-67 й.). Иккаласи «Қўшмадраса мажмуа»сини ташкил қилади. Бу мад-

расани Абдуллахон онаси шарафига қурдирган (номи ҳам шундан). Мадраса икки қаватли. Модарихон мадрасасидаги хоналар олди ҳандасий услубда кошинкор нақшлар билан безатилган. Модарихон мадрасаси девори қурилмаси XVI аср Бухоро меъморлигига хос бўлиб, 1997-1998 йилларда таъмирланган.

Мухаддис – ҳадис илми билан шуғулланган олим. У кўпгина ривоятлардан ва ровийларнинг аҳволларидан хабардор бўлган киши. Мухаддис жуда кўп ҳадисларнинг матнини ёд билади. Шунингдек, саҳиҳ китоблардан кўпини ўрганган, ҳадислар фикҳини биладиган ва ғарибларини ҳам ажратадиган бўлади.

О

Олчин – 1 олчин – 70 см.га тенг.

Олчиннинг иккинчи маъноси – уруғ номи. Фарғона вилоятининг Боғдод, Наманган вилояти-нинг Тўрақўрғон, Навоий вилоятининг Хатирчи туманида Олчинобод қишлоғи бор. Мулла Сайфиддин Ахсикендийнинг (XVI аср) «Мажмуа ат-таворих» асарида келтирилган 92 бовли ўзбек уруғининг ичида олчин уруғи тилга олиб ўтилган. Олчин этноними «алашын» сўзидан келиб чиққан. «Ала» – улуғ, катта, буюк маъносини билдиради. «Шын» эса мўғулча «зон», тунгусча «зон» («халқ»), хакас ва тува тилларидаги «чон», чувашча «шын» («халқ», «кишилар», «қабила») сўзининг варианты ҳисобланади. Олчин этнонимининг маъноси «катта халқ, кўп кишилар уюшмаси, кўп миқдордаги қабила» демақдир. Олчин номли қишлоқлар шу уруғ номига қўйилган топонимлар.

Охунд – устоз, муалим. Оға худованд сўзининг қисқа шакли: Оға (турк) – «жаноб» ва Худованд (форс) – «Эгам», «Худойим» сўзларидан.

П

Перм – (1940-57 йилларда – Молотов) – РФ Перм вилояти-

даги шаҳар (1781 йилдан), вилоят маркази. Кама соҳилидаги порт. Аҳолиси 1021,7 минг киши (1998). Машинасозлик (авиадвигателлар, турли саноат ускуналари, авто-кранлар ва бошқа, мудофаа маҳсулотлари ишлаб чиқариш), кимё, нефт кимёси, нефтни қайта ишлаш, ёғочсозлик, полиграфия саноатлари бор. Кама ГЭС мавжуд. Россия ФАнинг Перм илмий маркази, 7 олий ўқув юрти (шу жумладан, университет), 4 та театр (шу жумладан, опера ва балет театри) бор. Перм XVII асрдан маълум.

1 пуд – 16,3804964 кг.

С

Сиёб – Самарқанддаги қадимий бозор. Бу бозор Марказий Осиёда ҳам қадимий бозорлардан бири саналади. Ер майдони етти гектар. Бозор номи шаҳарнинг тарихий туманларидан бири – Сиёб тумани ва бозордан узоқ бўлмаган жойдан оқиб ўтувчи Сиёб дарёси номидан олинган. «Сиёб» сўзи – форс-тожик тилида «қора сув/дарё» деган маънони англатади. Бозор Самарқанд шаҳрининг марказий яъни эски шаҳар қисмида жойлашган.

Ш

Шўрои Ислом («Ислом кенгаши») – Туркистон тараққийпарвар зиёлиларининг ижтимоий-сиёсий ташкилоти (жамияти). 1917 йил 14 мартда Тошкентда тузилган ва 1918 йил баҳоригача фаолият олиб борган. Унга дастлаб Абдулвоҳидқори Абдурауфқори ўғли, кейинчалик Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев раис қилиб сайланган. Ташкилот фаолиятида Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мустафо Чўқай, Аҳмад Закий Валидий, Ислом Султон Шоаҳмедов, Тошпўлат Норбўтабеков каби маърифатпарварлар фаол қатнашган. Ташкилот ташаббуси билан Бутун Туркистон мусулмонларининг 1-қурултойи ўтказилди (1917 йил апрель). Қурултойда қабул қилинган

ташкилот дастурида ўлка мусулмонлари орасида ислохотлар ўтказиш ғояларини тарқатиш, минтақадаги барча мусулмонларни ягона фикр ва маслак асосида бирлаштириб, Туркистонга мухторият мақомини бериш учун кураш вазифаси қўйилган. 1917 йил апрель ойидаёқ ташкилотнинг Самарканд, Қўқон, Наманган, Андижон, Марғилон, Скобелев (Фарғона), Марв, Туркистон, Оқмачит, Ўш ва бошқа шаҳарларда шўьбалари тузилган. Ташкилот «Шўрои ислом» номли газета ҳам чиқарган. 1917 йил мобайнида Туркистон мусулмонларининг яна 3 қурултойи ўтказилган. 1917 йил июнда ташкилотдан бир гуруҳ уламолар ажралиб чиқиб, Қўқон ва Тошкентда янги жамият – «Шўрои уламо»га асос солишган. Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг Тошкентда ўтган қурултойи (1917 йил 17-20 сентябрь)да ҳар икки ташкилот ўзаро бирлашганлигини эълон қилган бўлса ҳам, аслида том маънодаги бирлашув бўлмаган. Октябрь тўнтаришидан сўнг «Шўрои Исломия» ўз қароргоҳини Тошкентдан Қўқонга кўчиришга мажбур бўлган. Ташкилот аъзолари Туркистон мухторияти ҳукуматини тузишда фаоллик кўрсатишган. Мухторият ҳукуматини большевиклар ағдаргач, тирик қолган «Шўрои Исломия» аъзолари таъқибга учраган. «Шўрои Исломия» ташкилоти совет режими томонидан таъқиқланса ҳам, унинг Носирхон Тўра, Садриддинхон Шарифхўжаев, Миродил Мирзааҳмедов каби фаоллари Туркистонда совет режимига қарши қурулли ҳаракат сафларига қўшилиб, истиқлолчиларнинг ғоявий мафкурачилари сифатида фаолият кўрсатишган.

Шўрои Уламо («Уламолар кенгаши») – Туркистон уламолари жамияти. 1917 йил июнда «Шўрои Исломия»дан ажралиб чиққан ва 1918 йил 13 майгача иш олиб борган. Жамият дастури ва низомига кўра, ички сиёсий тузилмада шариат қонунларига қатъий риоя қилиш, миллий-диний кадриятларни юксалтиришга даъват этилган ва мадрасаларни иқтисодий қўллаб-қувватлаш айтилган. Бироқ дастурда маиший турмуш

ва аёллар масаласида консерватив қарашлар устунлик қилган. Жамиятнинг Тошкент, Қўқон, Самарқанд шаҳарларидаги шўъбаси фаол иш олиб борган. Тошкент шўъбасига Шерали Лапин раҳбарлик қилган. Жамиятнинг энг йирик Қўқон шўъбасига эса Мулла Муҳиддинхон Мулла Улуғхон Тўраев раис бўлган. «Шўрои уламо», «ал-Изоҳ» (муҳаррир Абдумалик Ҳожи Абдунабиев; 1917 йил июнь – 1918 йил май), «ал-Ислоҳ» (муҳаррир Абдурахмон Сайёх; 1917-1918) журналларини нашр этди. Уларда даврнинг долзарб муаммолари: диний, ахлоқий, илмий, иқтисодий, ижтимоий масалалар ёритиб борилди. «Шўрои уламо» ташаббуси билан Тошкентда Туркистон ва Қозоғистон мусулмонлари қурултойи ўтказилди (1917 йил сентябрь). Унда уламочилар ва шўрои исломчилар ўзаро бирлашиб, «Иттифоқи муслимин» сиёсий партиясини туздилар. Жаидлар ва уламолар ўртасидаги зиддият ва ғоявий кураш кучайган. Уламочиларнинг орасида ҳам ҳокимият масаласида турли қарашлар мавжуд бўлган. Тошкентлик уламочилардан фарқли равишда Қўқондаги «Шўрои уламо» аъзолари большевикларга қарши чиққан ва Туркистон мухторияти ҳукуматини қўллаб-қувватлаган. 1918 йил март ойида Қўқон яқинидаги Бачқир қишлоғида «Шўрои уламо» ва «Шўрои ислом» фаолларининг ташаббуси билан Фарғона водийсидаги кўрбошиларнинг илк қурултойи ўтказилиб, Туркистонда совет режимига қарши қуруллой ҳаракатнинг мақсад ва вазифалари белгилаб олинган. Совет даврида уламочилар ва шўрои исломчилар фаолияти сохталаштирилиб, улар «халқ душмани» ва «миллатчи» сифатида кўрсатилган.

Қ

1 Қадок – 409,5 грамм.

Қўшбеги (Қушбеги) – бу мансаб амирликдаги фуқаролик мансаблари ичида энг юқори мансаб бўлган. «Қўшбеги» терминини изоҳлашда олимлар турли хил маълумот беришган. Масалан «Мажмаъ ул-арқом» асарида «қушбеги» шаклида

ишлатилган ва унинг вазифасига «Овчилар, овчилик асбоблари, қушлар ва итлардан хабардор бўлиб турадиган амалдор» сифатида баҳо берган. Аслида эса «қўшбеги» – «қўш» – қароргоҳ, «беги» – раҳбари, эгаси маъносини англатади.

«Тарихи нофеий»да келтирилишича Бухоро амирлигидаги энг юқори вазир қўшбеги бўлган. Уни «вазиратпаноҳ», «Вазирати олий» деб айтишган Давлатнинг ҳамма ишлари унинг қўлида бўлган. У давлатнинг эски, тажрибали, ишбилармон, сиёсий аҳволдан хабардор одамларидан тасдиқланган. Номзод аввал, девонбеги мансабига эришиши лозим бўлиб, шунда қўшбеги бўлишга лойиқ саналган. Агарда ҳоким бўлса ҳам у қўшбеги бўлиши мумкин бўлган. Қўшбеги мансаби ҳам иккита бўлган. Биринчиси «қўшбеги калон» ва иккинчиси «қўшбеги поён». Бундай аталишига сабаб «қўшбеги калон» доим арқда яшаган ва ҳар қандай вазиятда арқни ташлаб чиқиши мумкин бўлмаган. «Қўшбеги калон»нинг ҳуқуқи бошқа вазирларникидан ортиқ бўлган, у хибсга олиш, жазо бериш, қатл қилиш, гуноҳкор молини мусодара этиш ҳуқуқларига эга бўлган. Унинг бир неча умумий девонбегилари бўлиб, улар минглаб кишиларга таом ва сарпо беришлари мумкин бўлган. Қўшбегининг ҳашамати подшоҳнинг ҳашаматига яқин бўлган. «Қўшбеги поён» эса арқ олдида маҳкамаси бўлган. «Қўшбеги поён»ни – закотчи деб ҳам атаганлар. Чунки у мол закоти, дарё, чегара, йўл қоровуллари унинг қўлида бўлган. «Қўшбеги поён» ҳарбий ҳаракатлар вақтида лашкарбоши этиб тайинланган

Асророва Лобар Қобилжон қизининг "Бухоро мадрасалари тарихидан" (Аҳмаджон ибн Исмоилхон мероси) китоби.